

HATÁRTALAN

Régészet

ára: 890 Ft
előfizetve 750 Ft

ARCHEOLÓGIAI

MAGAZIN

III. évfolyam 4. szám - 2018

www.hatartalanregeszet.hu

ŐSKORI ERŐDÖK - KÖZÉPKORI VÁRAK

- ◆ Az Alföld első földművei
- ◆ Titokzatos földkörök
- ◆ A borsodi földvár
- ◆ Husziták vára

**Velencei
várok Krétán**

**Szarvaskő
vára**

**Egy
Árpád-házi
herceg**

◆ KONTEXTUS

◆ ARCHEOKALAND

◆ RECEPT

◆ BLOGOLÓ

FIZESSEN ELŐ A KÖVETKEZŐ LAPSZÁMOKRA!

Az avar kagán kincstára

A magyarok Kárpát-medencébe érkezését megelőzően mintegy 300 évig egy, a távoli Belső-Ázsiából a 6. század utolsó harmadában ideérkező nép, az avarok uralták e vidéket. A harcos, nomád társaság a későbbi Bajorországtól és Itáliától egészen Bizáncig tartotta rettegésben Európát. 626-ban a perzsákkal még a császárváros elfoglalására is kísérletet tettek fejedelmük, a kagán vezetésével. Kiterjedt katonai akcióik, diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatrendszereik nyomán új anyagi kultúra honosodott meg a mai Magyarország és a környező országok területén. Régészeti hagyatékuk egyaránt tükrözi az eredetileg

steppei nomád életformájukat (melyet idővel letelepült életformára cseréltek), valamint egyedi hitviláguk bizonyos elemeit, de a környező germán nyelvű csoportok, valamint a korabeli bizánci kultúra erőteljes hatásait is. Az avar kagán kincstárát a 8. század legvégén végül Nagy Károly frank katonái rabolták ki, egész szekerkaravánt megpakolva a földi javakkal. Ezek közül ugyan egy sem maradt sajnós ránk, de a korszakhoz sorolható döbbenetes mennyiségű egyéb régészeti lelet vagy épp a nagyszentmiklósi kincs azért némi betekintést adhat a kagán és családja, egykori harcosai vagy egy egyszerű avar közember életébe, hétköznapjaiba.

Előfizetve a magazin 890 Ft helyett **csak 750 Ft**-ba kerül, ami évente mindössze 3.000 Ft! Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.

Megrendeléskor kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail címre! (Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum
Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004

A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
E-mail: hatartalanreg@gmail.com
Telefonszám: +36-62-549-040

Árkok, erődök, várak

Az emberi faj fennmaradásának és sikereinek egyik okaként a közösségként való együttműködést és az erre irányuló törekvést szokták megnevezni a kutatók. Ugyanakkor már az őskor folyamán eljött az a pillanat is, amikor az együttműködő közösségek (vagy azok vezetői) meg kívánták védeni

magukat más, rájuk (illetve szállásterületeikre, földjeikre, állatállományukra, egyéb javaikra stb.) veszélyt jelentő közösségektől. Mindez törvényszerűen az első megerősített vagy erődített települések, később önálló erősségek megszületéséhez vezetett. Olyan építmények voltak ezek, amelyek építéséhez széles körű társadalmi összefogásra és együttműködésre volt szükség. Különösen a bronzkor időszakától kezdve Magyarország területén is sorra épültek az akkor még leginkább földből és fából készült erődítmények, melyeket újabb és újabb, az ókortól és különösen a középkortól kezdődően már többnyire kőből vagy más építőanyagokból készült építmények követtek. Ezek a gyakorta a tájat is alapvetően átformáló izgalmas építmények maig sokak képzeletét gyújtják lánggra. A *Határtalan Régészet* decemberi száma csokorba gyűjti azokat a friss kutatási eredményeket, melyeket a Kárpát-medencei őskori erősségek, római erődítmények, illetve középkori várak kutatásával kapcsolatban ért el a hazai régészeti kutatás, de kitekintünk a Kárpát-medencéből is, hiszen a Kréta szigetén álló velencei erődítmények nyomába is eredünk. De szó esik még egy kósza csontfésűről, egy udvarház csodálatos kályháiról és egy Árpád-házi herceg maradványai utáni izgalmas nyomozásról is. A kiváló szerzők tollából született cikkeket több esetben is modern 3D-s rekonstrukciók sorával tettük érthetőbbé és még látványosabbá! Azt hiszem, most is megéri velünk tartani!

Felföldi Szabolcs
Főszerkesztő

Határtalan Régészet Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente
Ára: 890 Ft
Előfizetésben: 750 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető
Felföldi Szabolcs

Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor

Bácsmei Gábor

Szerkesztő

Szilágyi Kata

Képszerkesztő

Litauszki Zoltán

Keresztes Noémi Ninetta

Olvasószerkesztő, korrektor

Székely Katalin

Grafika, nyomdai előkészítés
Magyar Milán (Móra Ferenc Múzeum)
Donka Gergely (Móra Ferenc Múzeum)

Szerkesztőség

Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Telefon: +36-62-549-040

Fax: +36-62-549-049

E-mail: info@mfm.u-szeged.hu

A magazin hivatalos weboldala

www.hatartalanregesztet.hu

A magazin Facebook-oldala

www.facebook.com/hatartalanregesztet

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés

Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h

Felelős vezető

Hunya Agnes

Terjesztés

LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül,
Relay, Immedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban,
kiemelt postahivatalokban

Terjesztés gondozása

HÍRVILÁG Press Kft.

Telefon/fax: +36-1-411-0491

E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com

Előfizetésben terjeszti

Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,

Postacím: 1900 Budapest

Előfizethető az ország bármely postáján,
a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:

e-mailben a hirvelofizetes@posta.hu címen

és telefonon a +36-80-444-444-es számon.

továbbá a szerkesztőségben:

e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen

és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.

Észrevételeiket a +36-1-767-8262-es számon jelenthetik be.

Éves előfizetési díj: 3.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ

+36-20-221-9299

Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ

+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

◆ Címlapsztori	5
Polgár-Csőszhalom – RACZKY PÁL.....	5
Az Alföld első földművei – ANDERS ALEXANDRA.....	10
Titokzatos felszín alatti „földkörök”, avagy a lengyeli kultúra körárkai – TOKAI ZITA MÁRIA.....	14
Szilvásvár-Kelemenszéke – V. SZABÓ GÁBOR – BÍRÓ PÉTER.....	20
Egy római erődítmény Székelyföldön – PÁNCZÉL SZILAMÉR PÉTER.....	28
A borsodi földvár – WOLF MÁRIA.....	33
Sajónémeti huszita vára – SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS.....	38
Az Alföld legépebb középkori téglavára: Gyula – FELD ISTVÁN.....	43
Vár a város alatt – MOLNÁR CSILLA – FOGAS OTTÓ.....	49
◆ Kontextus	54
Óföldrék erődített temploma – BÉRES MÁRIA.....	54
Velencei várak Krétán – BÁCSMEGI GÁBOR.....	59
◆ Lelő-hely	64
Az utolsó mecseki üveghuta története – GALLINA ZSOLT – GULYÁS GYÖNGYI.....	64
Méternöki tudomány az újkőkorban – MARTON TIBOR – OROSS KRISZTIÁN.....	69
Szarvaskő vára a Bakonyban – ILON GÁBOR.....	72
◆ Archeokaland	76
Egy „kőszá” csontfésű az optikai kábel alól – PINTYE GÁBOR.....	76
„A téma az út mellett hevert...” – ANTONI JUDIT.....	80
80 év után kerültek elő az Árpád-házi herceg elvesztettnek hitt csontmaradványai – BERNERT ZSOLT – BUZÁR ÁGOTA.....	84
◆ Blogoló	88
A külsőváti nemesi udvarház kályhái – ILON GÁBOR.....	88
◆ Mizújs?	91
Rövid hírek a világból – BÁCSMEGI GÁBOR.....	91
◆ Indiana Jones és barátai	94
A téridő vándorai – FELD ISTVÁN – FÉKETE BRIGITTA.....	94
Játék – SZILÁGYI KATA.....	97
Recept – Máj sörrel vagy borral – ZAY ORSOLYA.....	98

Polgár-Csőszhalom

Települési halomból és körárokrendszerből álló monumentális építmény az Alföld újkőkorában

Raczky Pál

5

A Felső-Tisza-vidéken elhelyezkedő Polgár-Csőszhalom lelőhelye 1929 óta jól ismert az európai ősrégészeti kutatásában, mint Délkelet-Európa legészakibb újkőkori/neolitikus települési halma, azaz tell típusú települése. A Tisza egyik holtágának partján a térszinttől 3,5-4 méterre kiemelkedő domb és a környékén található sok-sok edénytöredék rejtélye régóta foglalkoztatta a régészet iránt érdeklődőket. Többek között az járult hozzá európai ismertségéhez, hogy a kiemelkedő híró angol régész, V. Gordon Childe *The Danube in Prehistory* (A Duna az őskorban) című nagy összefoglaló munkájában hosszan

foglalkozott a lelőhely kulturális kapcsolataival. Az 1957-es első kis felületen végzett kutató (szondázó) ásást követően a tell dombja körül többszörös körárok- és sáncrendszer betemetett maradványait sikerült azonosítani az 1989-től kezdődő újabb kutatási fázisban. Az egykori nagy földművek nyomai világosan kirajolódtak az akkori légi fényképeken és a magnetométeres felmérések összegző képein is. A mintavételi fúrások nyomán nagy méretű, árkokból és sáncokból álló, koncentrikus körgyűrűket alkotó szerkezetre következtethetünk, amelyről korábban egyáltalán nem rendelkezünk régészeti információval.

Polgár-Csőszhalom körüli többszörös körárokrendszer magneto-méterképe a Google Maps perspektívikus térképére szerkesztve, szélén a Tokaj-hegy körvonalával (Rupnik László rekonstrukciója)

A körárok- és sáncrendszer rekonstruált fejlődési fázisai. I. fázis: piros, II. fázis: kék, III. fázis: sárga (Füzesi András munkája)

A tellen napvilágot látott szimbolikus jelentésű tárggyűjtés (Kozma Károly felvétele)

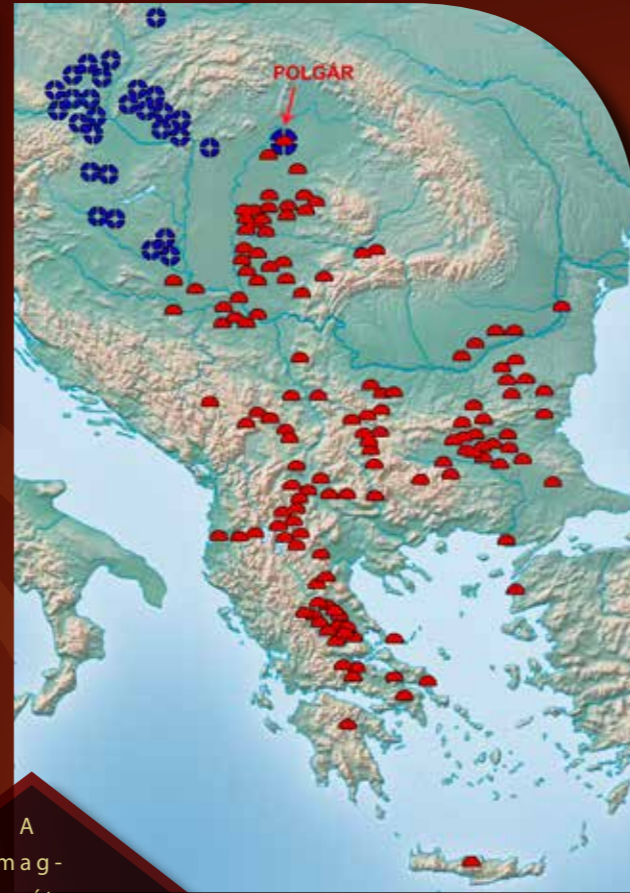

A feltárt árokszakasz maradványa

Az első ásati szelvényekben világosan azonosítottuk az átlagosan 7–10 méter széles, V keresztmetszetű, és 3,8–4,2 méter mélyre ásott árkokat, s azok belső részein az oszlopsorokból álló sáncokat. Az egész árok- és sáncrendszeren négy megszakítás, azaz bejárat volt megfigyelhető, s ezek bevezető útirányai éppen a körárok közepén találkoztak. Mindez összességében a Kr. e. 5. évezred eleji dunántúli, közép-európai körárokrendszerek formai jellegzetességeit mutatta itt, ezen a távoli alföldi vidéken. A régészetiileg megfigyelt sajátosságok így azt valószínűsítették, hogy Csőszhalom mesterséges építményeinek együttesében (azaz a települési halom/ tell, illetve a körárok-, sáncrendszer kontextu-

Polgár-Csőszhalom dombjának egyik első légi fotója, amin a növényzet elszíneződésében jól kirajzolódott az újkőkori körárokrendszer nyoma (Otto Brasch felvétele)

A magnetométeres

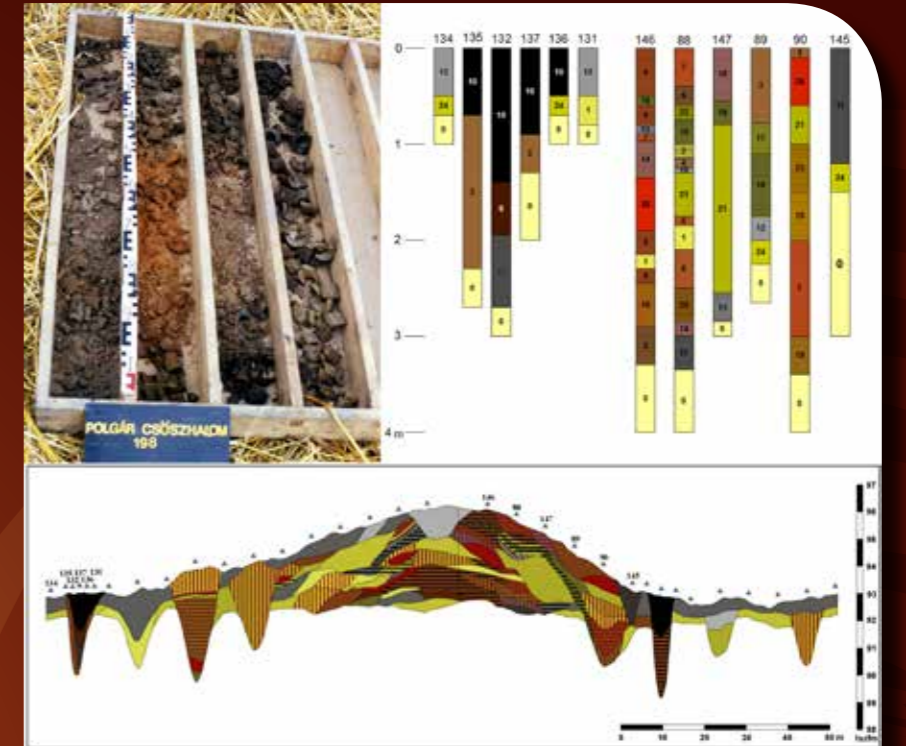
felmérés egy olyan roncsolásmentes eljárás, amely ásítás nélkül képes a földben lévő régészeti jelenségeket észlelni. A műszer működésének fizikai alapja, hogy képes a föld mágneses terének eltéréseit érzékelni, így az egykori földbolygatással járó tevékenységek (gödör, épület, sír stb.) nyomai különböznek a természetes környezettől, a talajtól. Ennek nyomán a régészeti jelenségek foltszerűen, ún. anomáliaként mutatkoznak meg az így készített térképen. A felmérés előnyei közé sorolhatók, hogy költség- és időhatékony, ugyanis naponta akár 5–10 hektár terület is felmérhető, a régészeti lelőhely bolygatása nélkül viszonylag nagy felületen átfogó képet kaphatunk arról, mi lehetett a felszín alatt.

A délkelet-európai újkőkori települési halmok (teltek) elterjedése a Tisza-vidékig és az ezzel egyidejű dunántúli, közép-európai körárokrendszerek (rondellák) földrajzi környezete. (Füzesi András képi szerkesztése Schier 2005, Trnka 2005, Řídký-Květina-Stäuble-Pavlu 2015 nyomán)

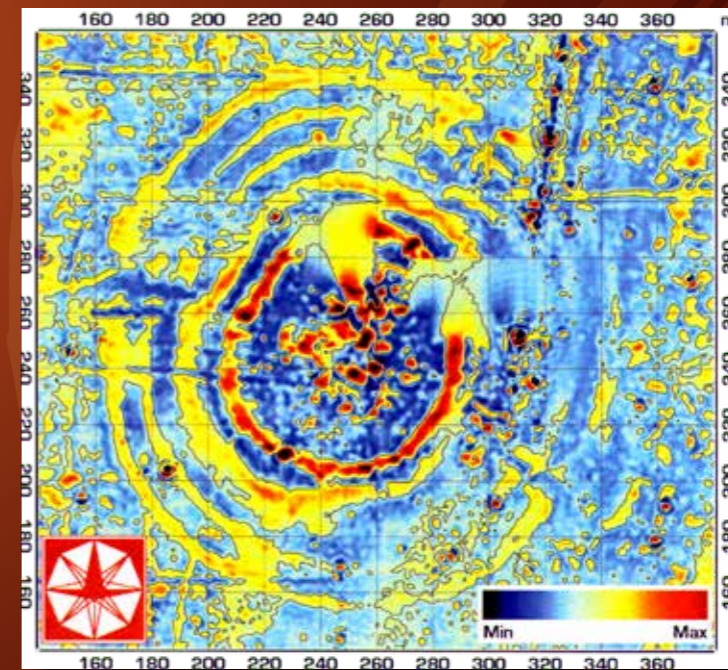
sában) a kollektív identitásra nézve kétfajta anyagi megjelenésforma szintézise valósult meg. E Felső-Tisza-vidéki lelőhelyen tehát két makrorégió, Délkelet-, illetve Közép-Európa újkőkori monumentális építményhagyományai találkoztak. Már az első ásati megfigyelések és az első radiokarbon- adatok is meggyőzően bizonyították, hogy a Csőszhalmon megvalósult komplex „architektúra” nem egyszerre, hanem közelítőleg 400–500 év alatt és több építési fázisban jött létre a Kr. e. 5. évezred kezdetétől. Lényegileg ez azt jelentette, hogy Csőszhalom telljének és árokrendszerének közös együttesében a kö-

zösségi építkezés kettős szabályrendszere több száz éves harmóniában, mintegy 16–20 generáció egymáshoz kapcsolódó tevékenysége nyomán öltött testet. A növekvő domb a végső fázisában érte el a maximális, közel 4 méteres magasságát, s ugyanerre az időszakra a kerítő árkok átmérője 180–190 méter méretűvé terjedt ki. Ebben az utolsó építési fázisban az „erődítési” munkálatokhoz nagyjából 16.000 m³ földet kellett megmozgatni.

A régészeti kutatások kezdetétől nagy kérdés volt, hogy a csőszhalmi monumentális építmény tér- és időbeli alakulásának háttérben milyen emberi közösségek és milyen rendszerű kooperatív tevékenységek valószínűsíthetők. A körárok körülvett tell területén belül a magnetométeres felmérések összességében 15–19 leégett épületet jeleztek, s ezekre alapozva csupán 75–95 főből álló maximális nagyságú közösségre lehetett következtetni e térségi egységben. Az árkok és sáncok együttesen tízezer köbmétert meghaladó földmunkájának kivitelezéséhez ez a nagyságú kalkulált lakosság szám nyilvánvalóan nem lehetett elégséges. Pusztán logikai alapon tehát a települési halmon kívüli, sokkal nagyobb lélekszámú közösség időben hosszabb távon megvalósuló építő tevékenységére lehetett gondolni.

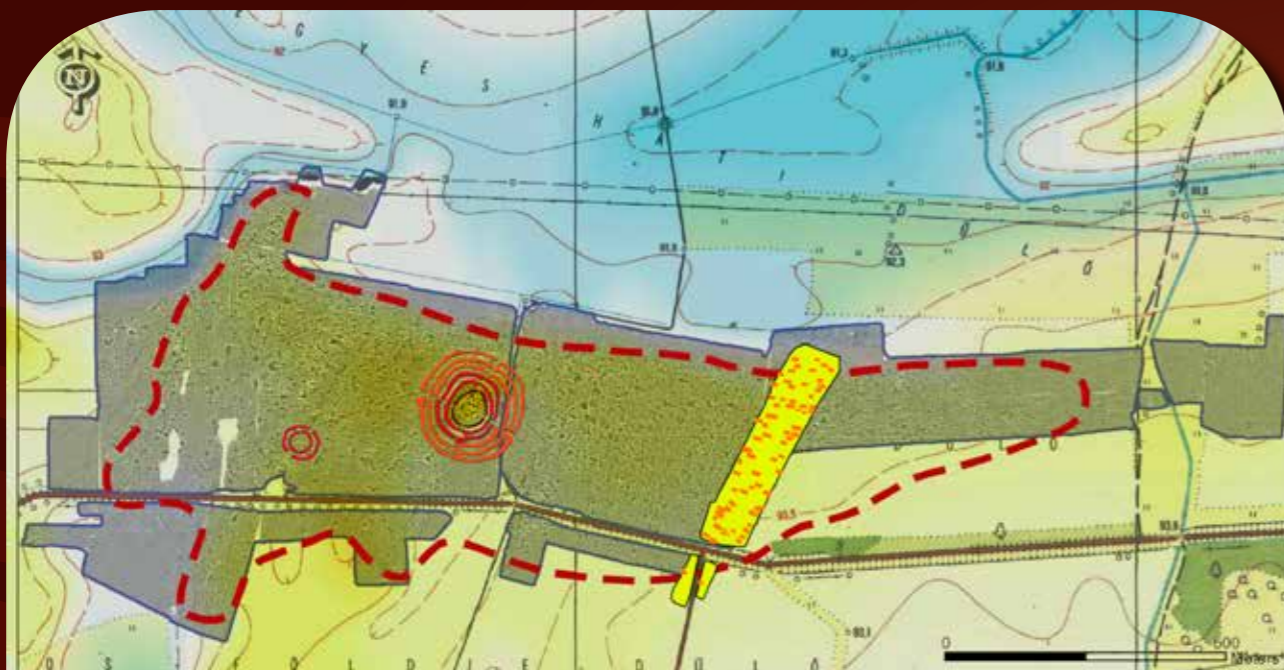
A települési domb rekonstruált modellje a mintavételi fúrások alapján és az ásások nyomán láthatóvá vált árok és sánc maradványai (Füzesi András munkája)

Az 1990–1992-es magnetométeres felmérés eredménye a települési halmot övező többszörös körárokrendszer képével (Pusztai Sándor és a Fractal Bt. munkája)

A tell-körárok komplexumtól keletre, mintegy 500 méterre tervezett M3-as autópálya nyomvonalának megelőző kutatásai keretében egy horizontálisan elterülő, egykorú települést sikerült feltárni. Ezen a területen 80 lakóépület nyomát sikerült megtalálni, amelyek ellentétben a tellen tapasztaltakkal nem leégett épületek voltak, s körülöttük 123 melléklettel ellátott temetkezés látott napvilágot. Ugyanekkor a teljes körű terpmunkálatok információi alapján arra következtettünk, hogy a csőszhalmi tell körüli horizontális település legalább 63 ha kiterjedésű lehetett. Mindezek következményeképpen a csőszhalmi külső településen a maximumon kalkulálható egyidejűleg használt házak számát 380 és 400 körülire becsültük. Ennek megfelelően egy-egy

Polgár-Csőszhalom települési halmát és körárokrendszerét körülvevő 63 ha kiterjedésű település, a belőle feltárt közel 3,3 ha nagyságú felülettel és a rajta lokalizált 80 házzal. A fő halomtól délkeletre egy kisebb kettős árok található (Füzesi András munkája Serlegi Gábor és Vágó Bence felmérése nyomán)

időszak teljes népességszámára nézve, 1900 és 2400 fő körüli adatokat kaptunk Polgár-Csőszhalom külső településére vonatkozóan. A Polgár-Csőszhalmon mért, illetve becsült számszerű eredmények első megítélésre nagyon meglepőek voltak, mert a tell-körárok rendszerét, mint a korabeli tájat uraló nagy „architektúra” jelenségét olyan nagy kiterjedésű település és szociális közösség/közösségek összefüggésébe helyezte, amelyre eddig alig volt példa az Alföldön, sőt egész Délkelet-Európában az újkőkor nagyjából Kr. e. 5000 és 4500 közé eső időszakából.

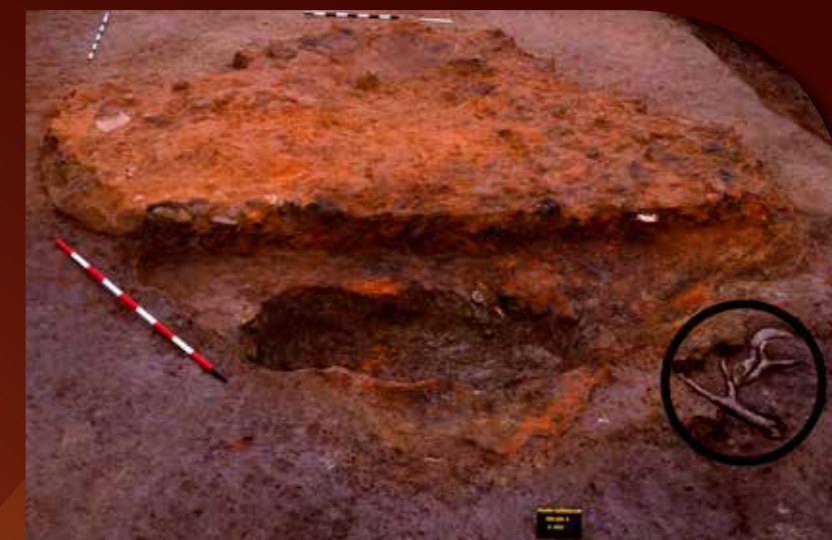
További meglepetés volt, hogy az árkokkal körülvett csőszhalmi dombon a magnetométerrel kimutatott és feltérképezett épületek a belső tér geometriai középpontja köré voltak rendezve, s e szimmetriarendszer központjában időről időre egy vagy két kitüntetett helyzetű épület állt. Utóbbiak különleges funkcióját nyilvánvalóvá teszi az egyikből napvilágot látott miniatűr tárgyakból álló együttes is, amelyet nyilvánvalóan bizonyos rituálékhoz használtak. (Ebben a kollekcióban többek között kis női szoborcscska, agyag napkorongocskák, miniatűr edények, kőbalták fordultak elő.) A tellen belüli térrendezési mintához illeszkedett a körárokrendszer már említett négy „bejárata” is, miközben ezek közül az ÉK-i egy fontos helyi topográfiai sajátossághoz, a horizontot uraló Tokaj-hegy irányához volt tájolva.

A tell épületei rendszeres időközönként leégtek, majd később a helyükön újabbak létesültek. Mindebből, az építészeti sajátosságokból nyilvánvalóan az előzményekhez való tartós ragaszkodás, valamint a periodikus megújítás igénye is kiolvasható. Ez a jelenség általánosan mondható a délkelet-európai neolitikum telljeivel kapcsolatban, s ennek nyomán az időbeli lét szélesebb intervallumot egységbe fogó, hosszú távú szemléletére következtethetünk.

A polgári külső horizontális település házait, a körárokokon belüliekkel ellentétben, világosan kirajzolódó szabály szerint, egységesen ÉK–DNY-i irányba tájolták. Ezekre tehát egyetlen fő tengelyirányt tarthatunk jellemzőnek. Ugyanakkor az épületek a legritkábban metszték egymást, tehát esetükben az említett élettér horizontális szabályozottságát feltételezhetjük. A külső településen feltárt 80 oszlopos szerkezetű, agyaggal tapasztott falú (patics) ház esetében egyetlen alkalommal sem fedeztük fel az égés nyomát, ellentétben a tellen megfigyelt épületekkel.

A több mint 140.000 darab állatcsontmaradvány archeozoológiai vizsgálata nagyon különleges eredménnyel járt. A polgári körárokrendszeren belüli területen a vadállatok határozott dominanciája, míg a horizontális településen a háziasított állatok túlsúlya volt kimutatható. Emellett az állatmaradványok a tellen négyzetméterenként kétszázszor nagyobb intenzitásban

jelentkeztek, mint a külső településen. Mindezek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a körárokval körülvett domb helyszínén rendszeresen történtek nagy lakomák, ahol főként vadállatok húsát fogyasztották, és nagy kedvencnek minősültek az őstulokból készített ételek. Az ünnepi rendezvényekhez különlegesen díszített edényeket használtak, amelyek egyik jellegzetes típusát képezték a vörös-fehér festésű változatok. A közösségi rendezvények látványos része volt a dombon emelt fa és nád vázú és agyag tapasztású épületek felgyűjtása. Sokszor az ilyen leégett épületek köré helyezték az elfogyasztott állatok trófeáit, szarvait és nagyobb csontjait is.

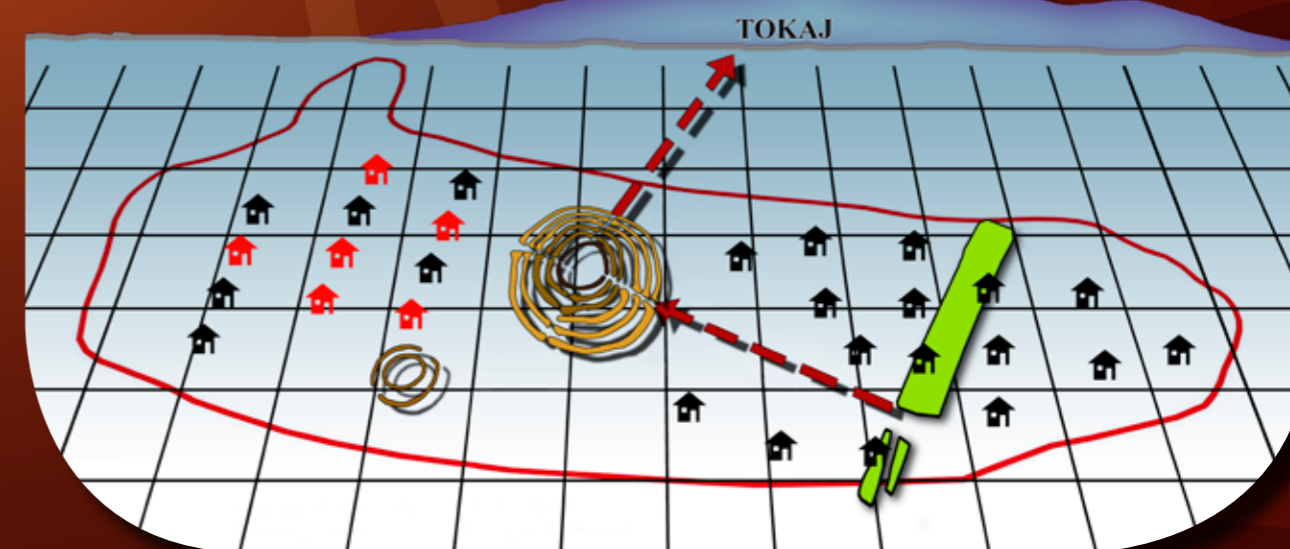

A leégett ház maradványai a köré tapasztott trófeaférszekkel, agancsmaradványokkal és nagyobb állatcsontokkal, amelyek egy-egy nagyobb ünnepi lakoma mementói voltak (Raczky Pál felvétele)

Polgár-Csőszhalom hosszú távú régészeti kutatásai mára egy nagy újkőkori közösség mindennapi használatú települését körvonalazták, s ettől árkokkal elkülönített ünnepekre fenntartott területét, a dombba magasodó égett házak környezetét, azaz a nagy közösségi lakomák, rítusok helyszínét. A település két egységén alapvetően eltérő térrendezési szabályok uralkodtak, s ezekhez az élet különböző szféráinak megfelelő tevékenységi típusai kötődtek. Legújabbban a geomágneses kutatások kimutatták a külső településből induló, a körárokval övezett halom délkeleti bejáratához vezető 8–10 méter széles ünnepi útvonal nyomát is.

A körárokval körülvett halom életének vége felé egy újabb kisebb méretű kettős körárok létesült a csőszhalmi nagy dombtól délnyugatra. Ennek az árokrendszernek a közepén már nem képződött halom. Ez vélhetően a közösségi rítusok területi megoszlását és egyben a vég kezdetét jelezte a településen Kr. e. 4500 táján. Nem sokkal ezután a csőszhalmi nagy árokrendszert egyetlen nagy eseményként törmelékekkel töltötték fel, s ezzel szimbolikusan lezárták a település használatát. Úgy gondoljuk, hogy a csőszhalmi nagy újkőkori település lakossága ekkor csoportokra szakadva, kisebb településeket alkotva szóródott szét a Polgár környéki mikrorégióban.

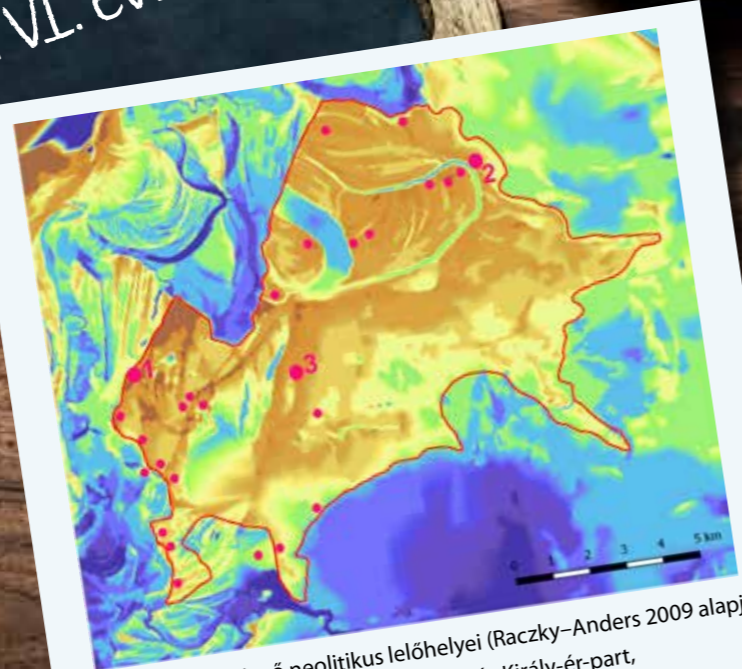
Polgár-Csőszhalom körárokval körülvett halmának és a körülötte elterülő egykori egyrétegű településnek a modellje, rajta a két települési részt összekötő útvonallal, valamint a halomtól délnyugatra lévő kisebb kettős árkokkal és a körárokrendszer északeleti, a Tokaj-hegy felé néző kijáratával (Füzesi András rekonstrukciója)

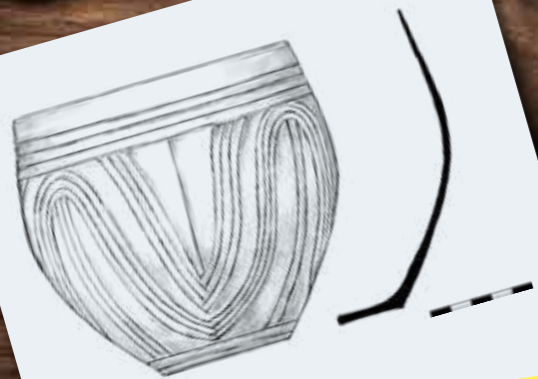
10 Az Alföld első földművei

Árkok és árokrendszerek nyomai Polgár környékén a Kr. e. VI. évezredből

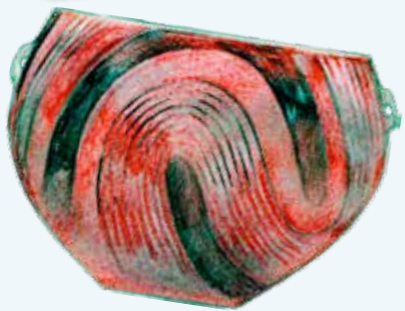
Anders Alexandra

Polgár-sziget középső neolitikus lelőhelyei (Raczky-Anders 2009 alapján, kiemelve a szövegben említettek): 1: Polgár-Király-ér-part, 2: Polgár-Nagy-Kasziba, 3: Polgár-Ferenci-hát

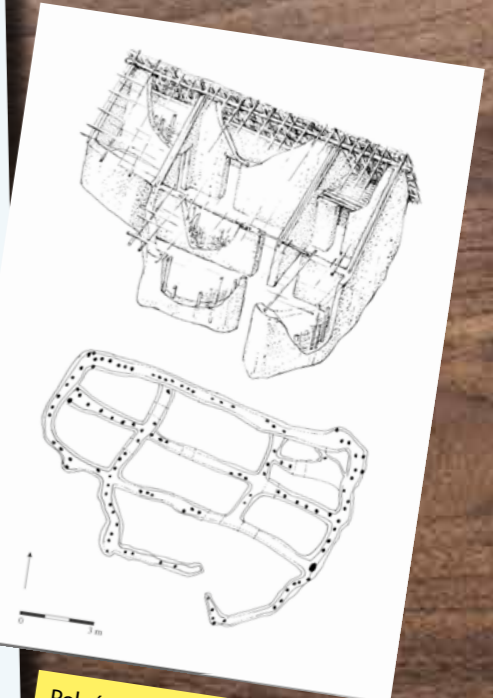

A korszak jellegzetes karcolt és festett vonaldíszes edényei Hajdúnánás-Eszlári útról (Raczky-Anders 2012)

A Hajdú-Bihar megyei Polgár és környéke szinte tökéletesen lapos és száraz terület, csak északnyugati peremén kanyarog a Tisza. A táj egyhangúságát csupán néhány kisebb-nagyobb halom töri meg. Ezeknek a földhalmoknak egy része, az ún. teltek több ezer évvel ezelőtt, az újkőkorban és a bronzkorban keletkeztek. Az egykor itt élő emberek időről időre visszatérve különös rítusokat végeztek rajtuk, házakat égettek, nagy lakomákat rendeztek, vagy csak egyszerűen lakóhelyül használták, és így évszázadok alatt nőtt a halom akár 10 méteres magaslattá. Másik részüket, a kurgánokat a két időszak között, a rézkorban emelték a közösség fontos tagjának sírja fölé, hogy messziről is látható, örök emléket állítsanak az elhunytak.

Azonban mintegy 7000 évvel ezelőtt, Kr. e. 5200 és 5050 között ezek az emberkéz alkotta dombok még nem léteztek. A sík tájat az északi látóhatáron egyetlen magaslat, a Polgártól alig egy napi járóföldnyi távolságban lévő Tokaj-hegység kúpos tömbje uralja. A Tisza szabályozás előtti medre és kisebb mellékfolyói szabdalják a tájat; vízjárta és szárazabb, helyenként mocsarasabb részekkel vegyesen. Szintén a folyó öleli körbe azt a kisebb, 60–70 km² nagyságú – általunk Polgár-szigetnek nevezett – szárazulatot, melynek löszös felszíne pár méterrel emelkedik ki a környező vizenyős területből. A középső újkőkor idején itt mocsári tölgyből, szil- és kőrisfából álló erdők fedték a talajt. A vidék nem lakatlan, az itt megtelepült első földművelők kisebb-nagyobb tanyái és falvai hálózák be a sziget területét, követve a vízhez közeli, ugyanakkor árvízmentes magaspartok vonulatát. Körülöttük kisebb méretű, kertszerű szántóföldeket találunk, ahol árpat, búzát és rozst termesztettek. A településeken élők jól megépített, nagy méretű, gerendavázis házakban laktak. A házak mellett hosszúkás gödrök húzódtak (ezekből bányászták ki a falak tapasztásához szükséges agyagot), melyek a mindennapok hulladékával, cseréptöredékekkel, állatsontokkal, csiszolt és pattintott kőeszközökkel voltak tele. Edényeiket bekarcolt és festett, egyenes és hullámos minták díszítették, ezért az itt lakókat a vonaldíszes kerámia kultúrájának alföldi csoportjához (AVK) tartozóknak tartjuk. A falvak szélén mélyre ásott kutak voltak, mert a nyári időszakban a sekély folyóvíz nem biztosított megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvizet az embereknek és állataiknak. A házak körül sírhantokat is láthatott az egykorú szemlélő, hiszen ebben a korszakban az élők és halottak közössége nem vált el térben élesen egymástól, nem léteztek még temetők. Néhány esetben pedig a falu képehez még hosszan futó, mély árkok is tartoztak, melyeket a belőlük kitermelt földsáncok kísérték.

Polgár-Király-ér-parton feltárt középső neolitikus épület alaprajza és rekonstrukciója (Raczky 2006)

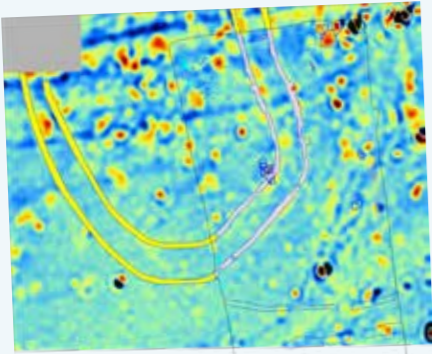

Polgár-Király-ér-part településének összesítő ásatási rajza az árok részletekkel (Raczky-Anders 2012)

Ezeknek a földépítményeknek a nyomai – ellentétben a tellekkel, kurgánokkal és földvárakkal – ma már nem láthatóak, régészeti feltárás szükséges felismerésükhöz. A debreceni Déri Múzeum és az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének munkatársai 1995 és 2005 között az M3-as és M35-ös autópályák építéséhez kapcsolódóan több ilyen árkot kutattak meg műszeres vizsgálatokkal és ásatással.

A legkorábbiak ezek közül Polgár-Király-ér-part lelőhelyén találhatóak. Itt három, ÉNy-DK-i irányú árok részletét sikerült feltárni. A középső árokszakasz keskeny és egyenesen fut, míg a másik kettő valamivel szélesebb, vonalvezetése pedig eredetileg szögletes földépítményekre utal.

12

Polgár-Nagy-Kasziba a magnetómeter-felmérés és az ásások (jobb oldal) alapján rekonstruált árokrendszere (Raczký-Anders 2012)

A következő árkokra a sziget keleti részén, a Tisza egykori kanyarulatának belső ívén lévő Polgár-Nagy-Kasziba nevű lelőhelyen bukkantunk. A magnetómeter-felmérésen két árokrendszer részlete jelentkezett, és ezt a megfigyelést ásatással is pontosítani tudtuk. Az északi rendszer a folyópartra támaszkodott, és két, egymással párhuzamosan kb. 10 méterre, ívelten futó árok alkotta. A délebbi kettős árok egyenes vonalát pedig bejárati részek szakították meg.

Polgár-Ferenci-hát lelőhelyének 4 hektárnyi területén egy nagy méretű, több száz méter hosszúságú, komoly árokrendszer nyomait sikerült feltárunk. Az ásatások során hatalmas, szinte a teljes ásatási felszínen jelentkező, elnyújtott ovális alakú, bejárattal megszakított, kettős árokrendszert ismerhettünk meg, melyhez a keleti oldalon még egy harmadik árok részlete is csatlakozott. Megfigyelhettük, hogy az árkokon belül sűrűsödtek a gödrök, házak és temetkezések, és innen származott a legtöbb leletanyag is, azaz a településnek ez volt az intenzívebben használt és lakott része, szemben az árkokon kívüli területtel.

A negyedik, hasonló korú földművet Polgár-szigettől keletre, már Hajdúnánás mellett tártuk fel. A város Eszlári út nevű határ részében négyszeres körárokrendszer részletét tudtuk megfigyelni egy nagyobb gödrökből és több temetkezésből álló településen. Különlegessége, hogy ez a terület már a Nyírséghez tartozik; a szélfúttá, homokos dombvidék nem volt tökéletes helyszíne a növénytermesztésnek, így talán emiatt az egykor itt lakók csak rövid ideig élhettek ezen a helyen.

Ezeknek a korai árkoknak közös jellemzője, hogy mindig a településeken belül találhatóak. Legtöbb esetben ezek az árokrendszerek több, párhuzamosan futó árokból állnak, szögletes vagy ovális területet határolnak. Egy lelőhelyen belül több, akár különböző kialakítású árokrendszer nyomát is megtaláltuk. Az azonos rendszerek egyidejűségére az árok egymáshoz alkalmazkodó, párhuzamos vonalvezetése, valamint a bejárattal hasonló elhelyezése utal. Az árok az ásatások során tett megfigyeléseink szerint enyhén rézsűs falúak, egyenes vagy enyhén ovális aljúak voltak. Mélységük az 1–1,5 métert, míg szélességük az 5 métert is elérhette, de valószínűleg használatukkor jóval tekintélyesebb méretűek lehettek. Mivel az újkőkorban még nem ismerték a fémeszközöket, kiásásukhoz agancsból készült baltákat, csákányokat, keményfa ásóbotokat és ásókat is használhattak (ez utóbbiakról Németországban előkerült leletek tanúskodnak). A kitermelt földet pedig talán a belső oldalon halmozhatták föl, fokozva így az árok láthatóságát. Van adatunk arra is, hogy az árok sokáig nyitva voltak, rendszeresen karbantartották, majd egy hirtelen eseménnyel földdel és a település hulladékával betemették őket.

Ezeknek a korai árkoknak közös jellemzője, hogy mindig a településeken belül találhatóak. Legtöbb esetben ezek az árokrendszerek több, párhuzamosan futó árokból állnak, szögletes vagy ovális területet határolnak. Egy lelőhelyen belül több, akár különböző kialakítású árokrendszer nyomát is megtaláltuk. Az azonos rendszerek egyidejűségére az árok egymáshoz alkalmazkodó, párhuzamos vonalvezetése, valamint a bejárattal hasonló elhelyezése utal. Az árok az ásatások során tett megfigyeléseink szerint enyhén rézsűs falúak, egyenes vagy enyhén ovális aljúak voltak. Mélységük az 1–1,5 métert, míg szélességük az 5 métert is elérhette, de valószínűleg használatukkor jóval tekintélyesebb méretűek lehettek. Mivel az újkőkorban még nem ismerték a fémeszközöket, kiásásukhoz agancsból készült baltákat, csákányokat, keményfa ásóbotokat és ásókat is használhattak (ez utóbbiakról Németországban előkerült leletek tanúskodnak). A kitermelt földet pedig talán a belső oldalon halmozhatták föl, fokozva így az árok láthatóságát. Van adatunk arra is, hogy az árok sokáig nyitva voltak, rendszeresen karbantartották, majd egy hirtelen eseménnyel földdel és a település hulladékával betemették őket.

Polgár-Ferenci-hát összesítő ásatási rajza az árokrészletekkel (Raczký-Anders 2012)

13

De miért is ásták Polgár határában a középső neolitikum idején ezeket az árkokat? Az árok és egyéb, kör alakú földművek létesítésének magyarázatára több elképzelés is született. Talán a legelterjedtebb, hogy pusztán gyakorlatias célok állnak létrehozásuk háttérben: így védték meg az árkon belül tartózkodókat a vadállatok és emberek támadásától, vagy így tartották együtt a háziállatokat, esetleg vízvezetésre használták. Manapság emellett ugyanilyen fontossággal merül föl a társadalmi és szimbolikus indokok szerepének kihangsúlyozása. Az árok létrehozása – történjen az bármilyen más későbbi célból is –, használata és megszüntetése több ember tudatos, tervezett, időben összehangolt cselekvésének eredménye. Ez a közösen végzett munka – függetlenül attól, hogy rövid vagy hosszú ideig tartott, kampányszerű volt-e vagy többször ismétlődött – lehetett a közösség összetartását, a kapcsolatok megerősítését szolgáló fontos esemény, és így magának az akciónak célja is. Másrészt az ilyen típusú földművek az ember és nem a természet szándéka szerint rendezik a teret, strukturálják az emberi világot. Az egyik legfontosabb jellemzőjük, hogy megásásukkal a teret két részre osztják, külsőre és belsőre. Ezáltal élesen és jól láthatóan elválik egymástól a kint és bent fogalma. Az árkon kívül és belül lévők, emberekre és cselekvéseikre más szabályok vonatkozhattak, és pusztán azáltal, hogy átlépték a határvonalat, más térbe kerültek.

Valószínű, hogy ez utóbbi szempontok a polgári árok esetében különösen igazak lehetnek. Ezt támasztja alá az, hogy nem találtunk erőszakos cselekményre utaló nyomokat egyik lelőhelyen sem; egy település életében többször is létrehoztak eltérő helyszínen, különböző vonalvezetésű árkokat és tudatosan, egyszeri akcióval történt betemetésük, megszüntetésük is. Ugyanakkor a falu tájképének hangsúlyos térelemévé is váltak a hosszan kígyózó, földszáncal kísért árok, melyek folyamatosan emlékeztethették a lakókat a közösen végzett munka élményére.

A Polgáron megfigyelt árokhoz hasonló földműveket nemcsak az Alföldön és a Dunántúlon, hanem a vonaldíszes kerámia kultúrájának egészen a Párizsi-medencéig elnyúló elterjedési területén mindenhol találunk ebben az időszakban. Ezek a mára már láthatatlanná vált földművek is tanúsítják az első európai földművesek közös szellemi örökségét.

Ehhez hasonló, agancsból készült baltával áshatták ki az árkokat (fotó: Füzesi András), és így nézhetett ki a fanyéllal együtt (Keefer 1993)

Polgár-Ferenci-hát egyik árokrészlete a feltárás idején (Raczký-Anders 2012)

Titokzatos felszín alatti „földkörök”, avagy a lengyeli kultúra körárkai

Tokai Zita Mária

14

Vörösre átégett réteg a körárok alján,
Nagykanizsa-Palin-Anyagnyerőhely
(fotó: Tokai Zita Mária)

NK - PALIN
ANYAGNYERŐ
5 OBJ 0-P
2006 12 14

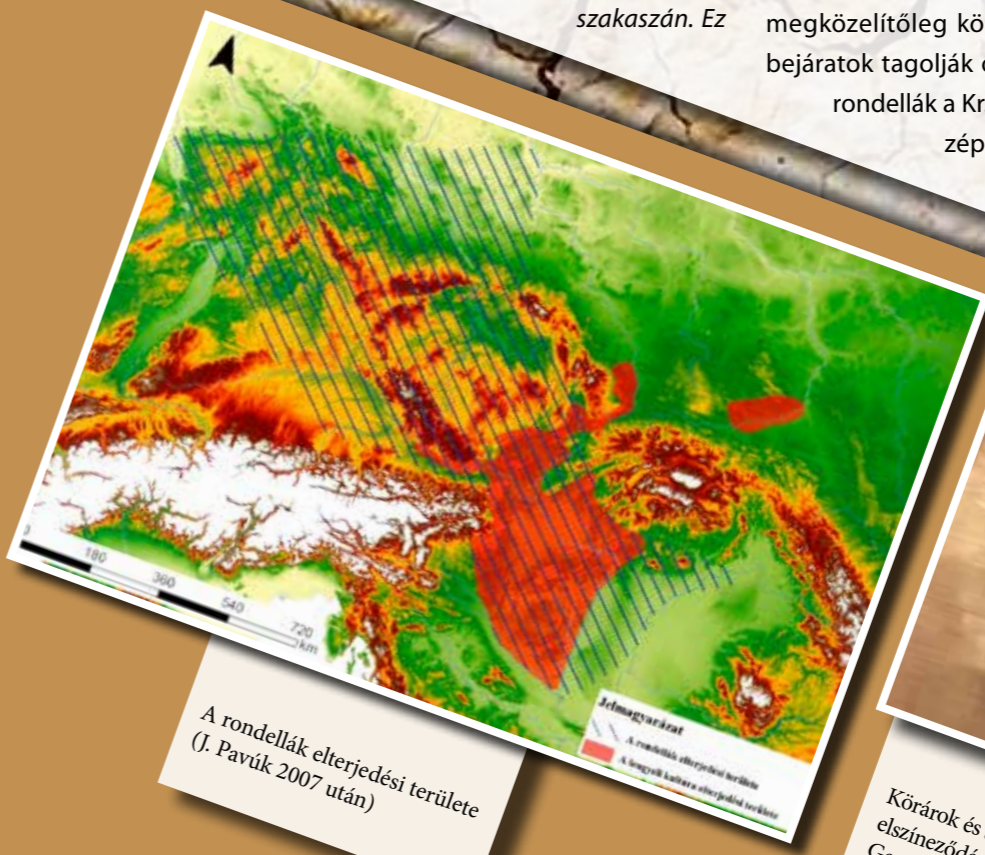
Valamikor Kr. e. 4700 körül, a mai Dunántúlon járunk. Valahol egy vízfolyás felé néző dombhát lankáján hajnalban sok ember gyűlt össze. Az év azon jeles napja van, mely az itt megjelent közösségek életében kiemelt szerepet játszik (talán a tavaszi vagy őszi nap-éj egyenlőség, esetleg a téli vagy a nyári napforduló?). Egy fontos személy, aki jártas az égitestek mozgásának megfigyelésében, épp ceremóniát vezényel. A korábban gondosan kiválasztott helyszínen kijelöl egy pontot, mely a középpont lesz, és kísérei e köré „rajzolják meg” egy kör alakú árok vonalát. A felkelő nap iránya lesz a döntő, e ponttól kiindulva kezdik meg az árok kiásását. A jelenlevők nemcsak egyetlen településről, hanem távolabbról is érkeztek, így több csoport egyszerre tud dolgozni az árok egy-egy szakaszán. Ez

Az őskorból még nem ismertek írott források, így a népcsoportok neve sem. Ezért a kutatás kultúráknak nevezi az azonos közösségekre jellemző leleteket és jelenségeket tartalmazó egységeket. Ezeket pl. az általuk használt edények díszítéséről (vonaldíszes) vagy formáiról (harangedényes), az adott népcsoport temetkezési szokásairól (halomsíros, urnamezős), esetleg az első olyan lelőhelyről nevezik el, ahol hozzájuk tartozó leletanyagot találtak. Habár sokan azt gondolják, hogy a lengyelekről kapta a körárkokat létrehozó lengyeli kultúra a nevét, valójában egy kis Tolna megyei településről, Lengyelről.

meg is látszik majd később az árkon, mivel a technikai kivitelezés nem sikerül mindenütt egyformára. Az eltérő égtájak irányában egy-egy bejáratot hagynak, hogy ezeken keresztül tudják majd az árok által közrefogott központi teret megközelíteni. Napokba, hetekbe, hónapokba is telhet, mire a 3–8 méter széles és 3–4 méter mély árkot kiásásák. Az elkészült munkát nagy lakomával ünneplik majd meg. Ettől kezdve ide fogunk visszatérni a fontos eseményekre, itt rendezik meg ünnepeiket, itt tartják majd szertartásaikat...

Az újkőkori körárkok (azaz rondellák) olyan monumentális földművek, melyek meghatározott elvek és feltehetően meghatározott ideológia alapján születtek, egységes képet mutatnak, ám még sincs közöttük két teljesen egyforma. Közös bennük, hogy bár nagy földrajzi területen, mégis nagyjából egy időhorizontban létesítették őket, megközelítőleg kör alakúak, és az égtájak irányában bejáratok tagolják őket. E nagy földmunkákkal készült rondellák a Kr. e. 5. évezred első felében egész Közép-Európában – Közép-Németországtól a Dunántúlig – kb. 350.000 km² nagyságú terü-

15

A rondellák elterjedési területe
(J. Pavúk 2007 után)

Körárok és azon belül körbefutó 3 paliszád
elszíneződése a talajban,
Geresdlak-Hosszú-hát 2. (fotó: Bertók Gábor)

16

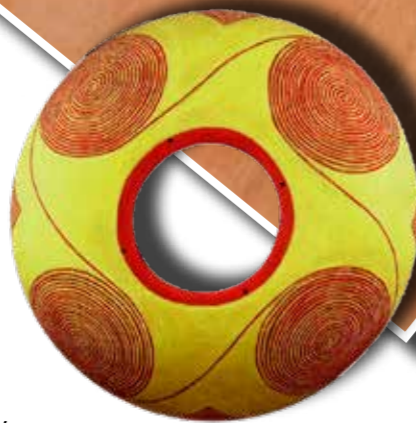

Körárok nyoma szántott területen, Feked-Lapos (fotó: Bertók Gábor)

leten terjedtek el. (Ez nálunk a késő újkőkor periódusára, az úgynevezett lengyeli kultúra időszakára esik.)

Számuk 150–200 közé tehető, a jelenleg ismert két legtávolabbi helyszín között légvonalban mintegy 850 km távolság van. Az elterjedési területük változatos domborzatú tájakat foglal magában. A körárkokat jellemzően domboldalak lankáin vagy teraszain, vizek közelében, többnyire löszös talajba ásták, de ritkán előfordulnak dombok lábánál, sík területeken is. Ezek általában nem önmagukban álltak, hanem közvetlen mellettük, körülöttük, esetleg a közelükben egy vagy több település is volt.

Kutatásuk első lépcsőfokai a roncsoltásmentes vizsgálatok lehetnek, így a műholdfelvételek vagy a légi fotók, melyeknél befolyásoló tényező a fényviszony, a területet fedő növényzet fajtája és magassága. Szintén e vizsgálati formához tartoznak a különböző geofizikai felmérések, melyek „belátva” a föld alá már több információval szolgálnak róluk. Ám a lelőhelyek korát pontosabban meghatározni a helyszín terepbejárása során, a felszínen gyűjtött leletek alapján tudjuk. A szondá-

Vörös és sárga festéssel díszített gomba alakú edény rekonstrukciója (fotó: Thúry György Múzeum)

zó jellegű próbafeltárás – mely során kutatóárokcal vágjuk át az árkokat – már jobb képet ad a körárkok méreteiről, szerkezetéről és betöltéséről. Az utóbbi vizsgálatához talajfúrások is alkalmazhatóak, melyek egy fix hely rétegsoráról adnak tételes adatsort. Azonban az építmények időrendi helyzetének megállapítása, illetve más fontos megfigyelések csak a nagy felületű feltárások al-

**Ma-
g y a r -
ország területén**
jelenleg 31 késő újkőkori körárokra van információm. A legtöbb rondella Baranya megyéből – ez az ott végzett szisztematikus légi régészeti kutatásoknak köszönhető –, valamint Zala megyéből – egy 2010-ben alakult interdiszciplináris (azaz több tudományt, szakterületet érintő) kutatócsoport munkája révén – ismert.

17

Körárokrendszer részlete eltérő növényzetben, Velm (Ausztria) (fotó: Pécsi Egyetem Régészeti Intézetének légifotó-archívuma)

ka l m á v a l
válnak lehet-
ségessé.

Az ilyen körárkoknál az első szembe-tűnő jellemzők a fizikai paraméterek: az árkok száma, a formája és a nagysága, a bejáratok száma és elhelyezkedése, feltárás esetén ezek szerkezete, a betöltések milyensége, a feltárt leletanyag stb. Az árkok száma változó, 1–5 közötti, melyek koncentrikusan követik egymást, így több árok esetén már körárokrendszerrel beszélhetünk. Sokszor ezek nem is egyszerre készültek, hanem folyamatosan bővültek, a legbelső árokkal koncentrikusan alakítják ki a továbbiakat. Az árkok átmérője széles skálán mozog, 30–350 méter közötti, és az általuk körbevett középső tér nagysága összefügghetett a helyszínt használók létszámával és a szertartások térigényével. Az árkok 3–8 méter szélesek, V átmetszetűek, és a mélységük elérheti a 3–4 métert is. Létrehozásukhoz, majd később karbantartásukhoz nemcsak egy-egy, hanem több közösség együttes, összehangolt munkájára volt szükség.

Hluboké Mašůvky 1.
Vénusz
(Dél-Csehország)

A többes körárkok vizsgálata során szabályszerűségekre figyeltek fel a méreteknél: a kettős árkoknál 3:4 és 2:3 arány a jellemző, ritkán 2:1, a hármas árkoknál a 3:4:5 és a 2:3:4 arány a gyakori, de az 1:2:3 is előfordul. (Pl. egy 1:2:3 arányú hármas körárokrendszer 50, 100 és 150 méter átmérőjű árkokból állhat.)

A körárokrendszerek nemcsak árkokból, hanem gyakorta ezeket követő paliszádból, azaz facölöpök alkotta falakból és sáncokból is álltak. A sáncot az árkokból kikerülő, annak külső oldalára halmozott föld adta. Paliszádok az árkok között vagy akár a belső területen is állhattak. Mivel ezeket nem ásták olyan mélyre, mint az árkokat, így gyakran csupán a cölöplyukak vagy az egykori oszlopok alapozási árkanak a nyomai maradtak meg. Az általuk körbevett központi tér szinte mindig üres, csak néhány kivételes esetben fordul elő épületnyom a belső térben (ilyet hazánkban Bezerédről és Villánykövesdről ismerünk). Ide az árkokat megszakító bejáratokon jutottak be, melyeket legtöbbször egyszerű földhídként kell elképzelni. Ezek száma 1 és 8 közötti, és irányuk meghatározásánál a csillagászati ismereteiket használták fel.

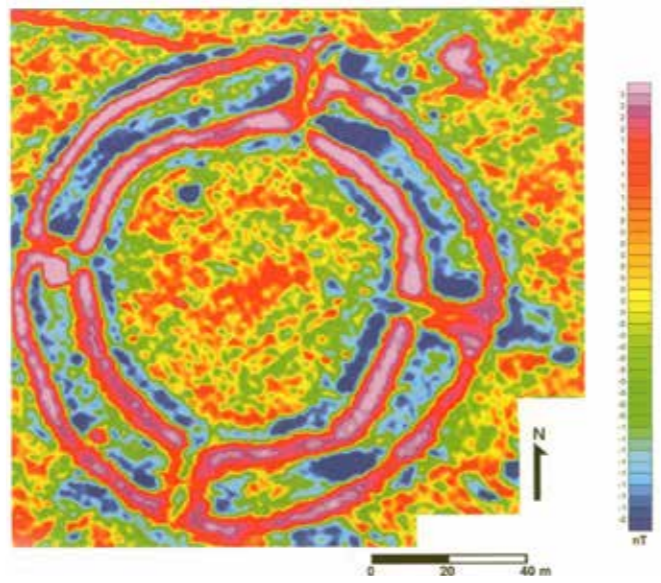

A bejáratoknál többször tapasztaltuk az ásások során, hogy az árkok oldalai ezeken a helyeken vörösen átégtek, az árkok aljában pedig omladékos felületek jelentek meg, ami alapján feltehetőleg valamilyen kapuszerkezettel számolhatunk. Dél-dunántúli különlegesség a bejáratok némelyike előtt talált speciális, félköríves toldalékárkok. Ilyenek a nagy kiterjedésű kultúrkör többi területén nincsenek. Ám ezeknek a félköríves toldalékárkoknak a funkciójára egyelőre még nem tudott választ adni a kutatás.

Az újkőkor korábbi időszakában a településeken húzódtak, illetve azokat vették körbe az árkok, így egy helyen zajlottak a mindennapi és a kiemelt események is, de feltehetően nem egy időben. Ezek nemcsak időbeli, de térbeli elkülönülésére nálunk a késő újkőkor időszakáig kellett várni. Ekkortól figyelhető meg tehát a hétköznapi és a szakrális szféra kettéválása, s létrejön a településektől külön álló. A rondella

által körülvevő területen történt eseményekről az árkok be- és feltöltésében talált leletanyagok árulkodnak. Zömében edénytöredékek, valamint kövek, állatcsontok – az utóbbiakat legjobban a homokos, löszös talaj konzerválja – kerülnek napvilágra, ritka a szerves anyag tartalmú lelet, melyek leginkább úgy maradnak fenn, ha megégnek és elszene-
sednek. Az edények között találunk általánosan használt, úgynevezett házi kerámiát, de szép számmal vannak festett díszkerámiák is.

Az őskor nagy részében még nem ismerik a fazekaskorongot, megjelenése majd a szkítákhoz köthető, így az edények marokban, lap- vagy hurkatechnikával készültek. Az akkor éltek mester-ségbeli tudását azonban jól mutatja, hogy ezekkel a módszerekkel nemcsak vastag falú, akár 1 méternél magasabb edényeket tudtak felrakni, hanem tojás-héj vékonyságúakat is képesek voltak készíteni. A lengyeli kultúra edényeit gyakorta

Kettős körárkok geomágneses módszerrel kapott alaprajza, Milovice (Csehország) (Jan Tírpák 2013 után)

Az őskor nagy részében még nem ismerik a fazekaskorongot, megjelenése majd a szkítákhoz köthető, így az edények marokban, lap- vagy hurkatechnikával készültek. Az akkor éltek mester-ségbeli tudását azonban

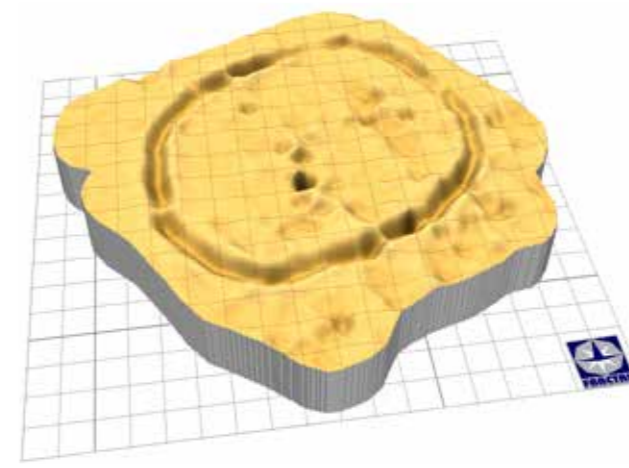

Rekonstruált, látogatható rondellák Heldenbergben (Ausztria) és Goseckben (Németország)

égetés után vörös, sárga esetleg fehér színű föld-festékekkel díszítették.

Különleges leleteket, pl. ember- vagy állat alakú plasztikákat is rejtenek az árkok. Közülük a Nagykanizsa-Palinyi Anyagnyerőhely lelőhelyén talált nagy méretű, plasztikus orral, szélesen és mélyen bekarcolt szemmel és szájjal kialakított agyagfej nemcsak megjelenésében kiemelkedő, hanem azért is, mert ennek párhuzamát csak több száz kilométer távolságból, Dél-Csehországból ismerjük; ez az úgynevezett Hluboké Mašůvky 1. Vénusz. Az árkokban talált leletek általában töredékesek. Ezeket a szertartások során legtöbbször direkt törték el, a lakomákra pedig az igen nagy mennyiségű állatcsont utalhat.

A körárkok pontos funkcióját még nem ismeri a kutatás. A közfelfogás leginkább Stonehenge-hez szokta hasonlítani ezeket az építményeket, bár korban jóval megelőzik azt. A szakemberek jelenleg többféle véleményen vannak a körárkokkal kapcsolatban: védelmi, gazdasági, közösségi, szakrális vagy asztronómiai funkciót is betölthettek akár, esetleg csoportidentitást és emlékezést segítő helyek, emlékhelyek is lehettek. Úgy tűnik azonban, hogy nem csupán egy, hanem egyszerre több funkciót is elláttak ezek a monumentális létesítmények, és a kultúrkör embereinek életében különleges, központi szerepet töltöttek be. Ezeket az őskori építményeket talán kicsit leegyszerűsítve és a mai éle-

Egyszeres körárkok geomágneses képe 3D-ben, Gétye-Gyomgyáló-lejtős (készítette: Cossicus Kft.)

tünkbe helyezve úgy határozhatnánk meg, mint a templomok, közösségi központok és városházak együttese, melyeket nem mindenki és nem mindennap használt, azonban az ünnepek és a kiemelt események nagyobb tömegek jelenlétében itt történhettek.

Ha a valóságban is látni szeretnénk rondellát, akkor az ausztriai Heldenbergbe vagy a németországi Goseckbe kell utaznunk, ezeken a helyszíneken rekonstruáltak ilyen különleges földművet.

S hogy mi maradt meg ezekből a monumentális földművekből? A természet és az intenzív mezőgazdasági művelés mára szinte teljesen megsemmisítette a körárkok és a hozzájuk csatlakozó sáncok felszíni nyomait, így nagyon ritka az, amikor a terepen érzékelni lehet belőlük még valamit. Így elsősorban a magasból láthatók a talaj elszíneződése révén. Mivel azonban nemcsak az újkőkorban kerítették körbe területet, hanem a későbbi korbokban is – a bronzkorban vagy a középkorban –, így ha egy nagy méretű, kör alakú elszíneződést látunk a földben, az nem biztos, hogy körárkok. Tehát – a bogár-rovar elvhez hasonlóan – minden késő újkőkori körárkok földmű, de nem minden földmű késő újkőkori körárkok.

A körárkok felfedezése sokszor a véletlen műve, akár a Google Eartht nézegetve is található olyan helyet, ahol jól ki-rajzolódnak a kör alakú árkok ívei (pl. 46°01'00.50" É, 18°20'18.60" K). Ezekről a későbbi régészeti vizsgálatok tudják majd igazolni, hogy valóban egy körárkokra bukkantunk-e, vagy sem.

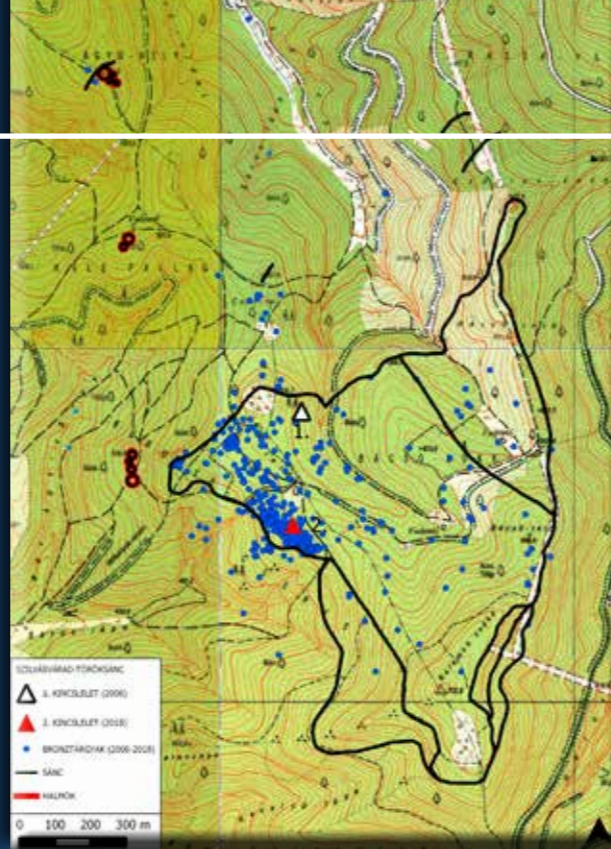

V. Szabó Gábor – Bíró Péter

Szilvásvár-Kelemenszéke

Egy monumentális őskori erődített település a Bükk szívében

Szilvásvár-Kelemenszéke – vagy ahogy korábban a helyiek nevezték: Töröksánc – a Bükk hegység második legnagyobb őskori erődített települése. A kiemelten védett régészeti lelőhely körül húzódó összetett sáncrendszer egy csaknem 100 hektáros területet foglal magába.

A lelőhely térképe
(összeállította: Bíró Péter)

Az erdővel fedett, változatos felszíni formák – források, patakok, sziklakibúvások, meredek hegycsúcsok, vízszintes platók – által tagolt lelőhely különösen gazdag ősi, emberkéz alkotta tájlelmekben. Belsejét jól felismerhető, látványos földsáncok, árkok, lakóteraszok tagolják; külső környezetében, az egykori bejáratok közelében halomsírcsoportok és

Szilvásvár-Kelemenszéke – Egy monumentális őskori erődített település a Bükk szívében

rejtélyes földművek húzódnak. A lelőhely az eddigi kutatások alapján több időszakban is lakott volt, ám a késő bronzkori (Kr. e. 12–10. század) megtelepedés intenzitása minden más korszak nyomait messze felülmúlja.

A lelőhely kutatásának története

A hegység belsejében a titokzatos erődített települést viszonylag későn fedezte föl a régészettudomány. 1936-ban egy innen előkerült bronzbalta és edénytöredékek nyomán elindulva a Magyar Nemzeti Múzeum legendás ősrégésze, Vértes László járta be a sánccokat, és lokalizálta az őskori települést. Az itt napvilágra került késő bronzkori leletanyagra felfigyelve 1963-ban Patek Eszöbet szervezett ásatást, amelynek során a Kr. e. 12–10. század időszakára keltezhető házak omladékait és cölöphelyeit, valamint tárológödröket sikerült feltárnia. Az 1999 és 2009 közötti években Nováki Gyula és Baráz Csaba a korábbiaknál jóval pontosabb

felmérést készítettek a sáncrendszeréről, és feltüntették a település közelében elhelyezkedő halomsírcsoportokat és külső sánccokat is. Sok új adattal gazdagította a lelőhely régészeti képét az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézetének a Bükki Nemzeti Park és az NKFI támogatásával folyó kutatómunkája is. A program indításának fontos indoka volt az is, hogy az erődített település több pontján illegális fémkeresősök nyomai voltak megfigyelhetők, és károkozásuk megelőzésére létfontosságúvá vált a terület átvizsgálása és a még megmaradt leletek dokumentált felgyűjtése.

Az őskori település erődítései

A szilvásvár-kelemenszéki bronzkori magaslati települést egy ma is monumentális hatást keltő, összetett sáncrendszer övezi. A sánctest a teljes település körül jól követhető, ám magassága és méretei szakaszonként változóak: van, ahol 3–4 méter magasságban áll, és van, ahol mindössze félméteres magasságban fut és épphogy felismerhető.

A késő bronzkori települések körül kiépített erődítések általános jellemzője, hogy vonalvezetésüket úgy alakítják ki, hogy a domborzati viszonyokhoz a lehető legjobban alkalmazkodjanak, és a megtelepedésre kiválasztott hely adottságait minél optimálisabban használják ki. Ez a sajátosság a szilvásvár-kelemenszéki erődített település sáncai esetében is jól megfigyelhető: az erődítés vonala a hegy vonulatát követve erősen kanyarog, néhol 100 méteres szintkülönbséget áthidalva meredek hegyoldalakon fut fel, másutt hosszan, vízszintesen húzódik a hegy peremén. Több helyen meredek oldalfalú sziklakibúvásokat is belefoglaltak a sánc vonalába. Ezzel a vonalvezetéssel a sánc vonalát egykor kijelölő embereknek sikerült elérniük azt, hogy a magaslati település a lehető legnagyobb területen helyezkedhessen el, de ugyanakkor védelmi szempontból is maximálisan kihasználják a rendelkezésre álló természetes adottságokat.

Halomsír az erődített település mellett

A lelőhely délkeleti részéről készült drónfelvétel a külső és belső sánc vonalának jelölésével (fotó: Rupnik László)

A sáncokat több helyen bejáratok tagolják. A kapuk szerkezetéről ásatások híján egyelőre semmit sem lehet tudni, de egykorú példák alapján feltételezhető, hogy a késő bronzkorban tagolt, szűkületekkel és talán kaputoronnyal ellátott bejáratok állhattak itt. A sáncok készítésének pontos ideje nem ismert, de az eddigi ásatások arról tanúskodnak, hogy csak a késő bronzkori megtelepedést követően – kb. a Kr. e. 11–10. században – kezdték el őket kiépíteni. Az erődítési rendszert idővel több helyen kibővítették: a délnyugati oldalon egy kb. 15 hektár nagyságú területet kerítettek körbe új sáncokkal, a település előterében pedig három helyen is külső sáncok és árkok rendszerét építették ki, és létrehoztak egy, a települést belülről kettéosztó sáncszakaszt is.

Felmerülhet a kérdés, hogy egy ilyen méretű, több kilométer hosszúságú, összetett erődítési rendszert hogyan lehetett megvédeni. Annak ellenére, hogy a település lakossága alkalmanként akár az 1000 fős nagyságot is meghaladhatta, az itt élő közösségek valószínűleg soha nem lehettek képesek arra, hogy a fal teljes hosszában 5–10 méterenként egy-egy embert állíthassanak. Ám a meredek lejtők által övezett, függőleges, magas falak úgy is komoly védelmi erőt képviselhetek, ha minden pontján nem is álltak őrök.

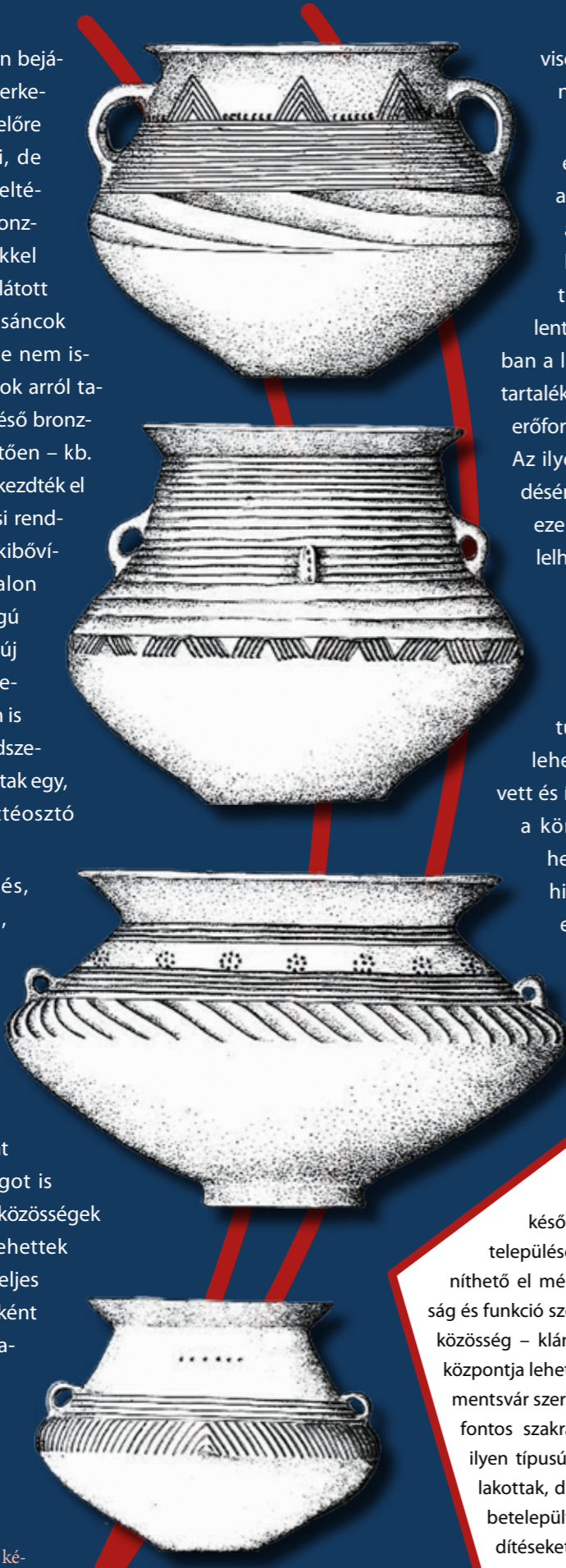
Ebben a korszakban egy ilyen település számára a legnagyobb veszélyt nem a szervezett, nagy ostromok, hanem inkább a kisebb portyák és rablótámadások jelentették, amelyek célja elsősorban a lakók állatállományának, itt tartalékolt élelmiszereinek és egyéb erőforrásainak megszerzése volt. Az ilyen jellegű támadások kivédésére és a támadók elijesztésére ezek a sáncok kiválóan megfeleltek.

A messziről is jól látható, monumentális falaknak és kapuerődítéseknek a tényleges védelmi szerepükön túl szimbolikus jelentésük is lehetett. Az irtások által körülvevett és így a fák által ki nem takart, a környező táj fölé emelkedő hegytető erődítése messziről hirdette a birtokos közösség erejét és hatalmát, nem sok jót ígérve az esetleges támadók, rablók vagy rivális klánok számára.

A messziről is jól látható, monumentális falaknak és kapuerődítéseknek a tényleges védelmi szerepükön túl szimbolikus jelentésük is lehetett. Az irtások által körülvevett és így a fák által ki nem takart, a környező táj fölé emelkedő hegytető erődítése messziről hirdette a birtokos közösség erejét és hatalmát, nem sok jót ígérve az esetleges támadók, rablók vagy rivális klánok számára.

A hazánk területéről ismert késő bronzkori erődített településeknek sokféle típusa különíthető el méret, beépítettség, belső tagoltság és funkció szerint. Nagy részük egy-egy vezető közösség – klán, főnökség stb. – reprezentatív központja lehetett, de szolgálhattak refugium/mentsvár szerepében is, emellett egy részük fontos szakrális centrum is lehetett. Az ilyen típusú lelőhelyek általában sűrűn lakottak, de ismerünk csak foltokban betelepült és teljesen lakatlan erődítéseket is a korszakból.

A Kyjatice-kultúra jellegzetes edényformái. Hasonló darabok készültek a település területén is a késő bronzkorban (Furmanek 2010)

Mindennapi élet a késő bronzkori településen

A fémkereső műszeres kutatások és a terepbejárások tanúsága szerint a késő bronzkor időszakában az erődített telep csaknem minden része lakott volt – egyedül a meredek hegyoldalakon és az északkeleti sáncszűkületben nem kerültek elő régészeti leletek. A kerámiatöredékek és a fémtárgyak szóródása arra utal, hogy a legsűrűbb betelepültséggel a délnyugati negyedben, az erődített településen belül található két forrás környékén, illetve a belőlük eredő két patak mentén kialakított lakóteraszokon lehet számolni.

Az ELTE BTK Régészettudományi Intézete a teraszok közül hármát magnetométeres geofizikai felméréssel vizsgált meg 2018-ban, melynek eredményeképp kiderült, hogy sűrűn lakottak voltak, amire a gödrök és

cölöpök beásásai utalnak. Néhol az egymással párhuzamosan futó teraszsorokon ferdén tájolt épületek sorai is felismerhetők. A településen faszervezetű, döngölt agyag- vagy deszkapadlós épületek állhattak. A falakat agyaggal tapasztották ki – ezt onnan tudjuk, hogy a felszínen, sok helyen átégett tapasztástöredékeket találtunk. A házak környezetében élelemtároló gödröket ástak, amelyekben gabonát és állati takarmányt tárolhattak az itt lakók.

A település sáncokkal körbefogott területe az egykor itt élt közösségek állatainak is helyet adott. A bronzkori emberek legfontosabb háziállata és vagyontárgya a marha volt, de juhokat, kecskéket, disznókat, valamint kutyákat is tartottak. Az erődítések falai nemcsak a rablótól, hanem a Bükkben élő farkasoktól és medvéktől is megóvták az

A lelőhelyen nagyon sok ép és töredékes darab került elő a korszak háztartásainak egyik legfontosabb kellékéből, az őrlőkőből. A gabonafeldolgozásnak ez az alapvető eszköze könnyen felismerhető, mert jellegzetes cipó alakú, csiszolt felületű darabjaik nem a helyi kőzetekből készültek. Nagy számuk arról árulkodik, hogy a kelemenszéki településen sok gabonát tárolhattak és dolgoztak fel. Az itt élők háztartásaiban tárolt gabona valószínűleg a környező településekről került ide, hiszen a hegyoldalokon nem tudták volna a helyieknek szükséges mennyiséget megtermelni.

Késő bronzkori sarló Szilvásvár-Kelemenszékéről

Őrlőkővek töredékei a lelőhelyről

latállományt.

A késő bronzkori településen belül elválnak olyan zónák, amelyekben jóval nagyobb mennyiségben kerülnek elő bronztárgyak, mint más területeken. A bronztárgyak legnagyobb számban a nyugati oldalon a sánchoz közelebb eső területein sűrűsödnek, ami arra utalhat, hogy ebben a térségben helyezkedhettek el a közösség leggazdagabb háztartásai, és itt folyhatott a bronzöntés is. Ebből a zónából aranytárgyak és két bronzkincs is előkerült.

A területen élő közösség szociális viszonyairól és társadalmi berendezkedéséről egyelőre nem sokat lehet tudni, de feltételezhető, hogy a régió egyik kiemelkedő hatalmi centruma – talán egy klán vagy törzs központja – lehetett ez a hegytetőn kiépített, erődített település. Az általuk uralt territórium egyaránt kiterjedhetett a mai Bükk-fennsík és az északabbra eső völgyek irányába. Az erődítés háborús helyzetekben a környező lakosságnak mentsvárként is szolgálhatott, hiszen a csaknem 100 hektáros, hatalmas területen az ide menekülők és állatállományuk egyaránt átvészelhette a krízishelyzeteket.

Fémkereső műszeres kutatások a lelőhely területén

Az ELTE bronzkincs kutatócsoportja által végzett fémkeresős kutatás eredményeként eddig 620 régészeti korú fémtárgy került elő a szilvásvár-kelemenszéki lelőhelyen. A késő bronzkori tárgyak zömében

Késő bronzkori tokoskalapács és tokosbalták Szilvásvár-Kelemenszékéről

eszközök és ékszerek töredékei, valamint öntési hulladékok, de ép bronzsarlók, tokosbalták, tokoskalapács, valamint ruhák összetűzésére használt bronz dísztükk és karikaékszerek is vannak köztük. A bronzok mellett három aranytárgy is előkerült a kutatások során: egy aranydrótból készült ékszer töredéke, egy tömör arany hajkarika és egy sodort aranydrótból készült díszes hajfonatkarika.

Az előkerült fémleletek között nagyon sok apró, töredékes darab is van: bronzsarlók, fűrészek és balták élének darabjai, apró bronzöntecsek vagy bronztárgyokról letört öntési sorják. Ezek a látszatra jelentéktelen tárgyak azonban összességükben nagyon sok információt hordoznak: a terepi dokumentáció során rögzített koordinátáik alapján térképre vetítve jól kirajzolják a településen belül élő lakosság egykori műhelyeinek zónáit és gazdagabb háztartásai helyét.

A lelőhelyen előkerült öntési hulladékok – pl. bronzöntecsek, öntőcsapok, nyersanyagtömbök – arra utalnak, hogy az itt élők nagy mennyiségű bronztárgyat készítettek.

Arany hajkarika Szilvásvár-Kelemenszékéről

Az előkerült fémtárgyak több mint 90%-a késő bronzkori lelet volt, de néhány tárgy arra utal, hogy a hegytetőn más korszakokban is éltek és megfordultak emberek. Egy vasfibula és egy plasztikus díszítésű vas karperec a késő vaskori kelta megtelepedést jelzi, egy bizánci stílusú sárkányfejes csat a kora avar kori, egy öntött bronz szíjvég a késő avar kori, néhány vastárgy és érem pedig a középkori jelenlétéről árulkodik.

Elrejtett bronzkincsek

2006-ban a terület műszeres átkutatása során az ún. Bácsó-kő sziklakibúvási alatt található teraszok egyikén egy bronzékszereket és borostyángyöngyöket tartalmazó ékszerregyüttes (1. depó) került elő. A Kr. e. 12. századra keltezhető értékes tárgyakat – talán egy díszes ruházat vagy szertartási öltözet darabjait – tartalmazó kincsregyüttest valószínűleg áldozati felajánlásként helyezhették

A lelőhelyen előkerült bronz vízmadár-figura el itt. A tárgyak gondosan megkomponált – feltehetőleg rituális előírásokat követő – rendben voltak elhelyezve: a két nagy spirálkarperecet egymásba helyezték, majd belsejükbe töltötték, helyezték be a kisebb ékszereket és csüngőket, továbbá a két értékes borostyángyöngyöt.

A kincs közelében előkerült kevés szórványlelet egyike egy bronzból öntött madárfigura, ami az alján megmaradt bronzlemez tanúbizonysá-

A sánctest maradványa az erődített település nyugati oldalán (fotó: Nemes Róbert)

Szilvásvárad-Kelemenszéke – Egy monumentális őskori erődített település a Bükk szívében

A 2. depó eredeti helyzetében

Az erődített település északnyugati sáncának átvágása 2018 nyarán

ga szerint valamilyen nagyobb tárgyra – akár egy bronz-edényre vagy egy sisakra – volt felerősítve.

Ez a különleges tárgy és a közelében elrejtett kincs-együttes arra utalhat, hogy a Bácsó-kő szikláinak környéke a lelőhelynek egy szakrális jelentéssel felruházott zónája lehetett.

A késő bronzkori település nemcsak az erődítéssel övezett területekre korlátozódott: közvetlen környezetében temetkezési helyek, külső települések és különálló sáncok épültek az őskor folyamán. Az egyik legérdekesebb külső földmű az ún. Fésűs-halom, amely az erődített településre északnyugat felől bevezető út mentén található. A 90 méter hosszú halomból 9 párhuzamos töltés ágazik ki. Ez az építmény a legújabb kutatások szerint egy nagyobb, különleges, feltehetően rituális céllal kiépült alakzat részét képezi.

A 2018-as év kutatásai során egy újabb bronzkincset (2. depó) sikerült felfedezni az ELTE régészeinek. Az 51 tárgyból álló, a Kr. e. 12–11. századra keltezhető bronzkincs-együttes ép és törött tárgyakat, ékszereket (nyakperek, karperek, csüngők), fegyvereket (lándzsa) és eszközöket (sarlók, ár), valamint öntési hulladékokat tartalmazott. Esetében nem bizonyítható egyértelműen a rituális deponálás: elképzelhető, hogy egy leégett ház romjai közt őrződtek meg a gondosan összecsomagolt, talán újrafelhasználásra váró bronztárgyak.

A Szilvásvárad-Kelemenszéken előkerült 1. depó

„DACIÁTÓL ULTRASILVANIÁIG”

A KIS-SZAMOS MEDENCÉJÉNEK TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI 3/4-12/13. század

Gáll Erwin-Dobos Alpár-Petrut Dávid-Kapcsos Norbert-Wanek Ferenc-Piroska Eszter-Nagy Szabolcs-Iván András:

„Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai, 3/4-12/13. század.

Kolozsvár (Cluj-Napoca), Erdélyi Múzeum Egyesület, 2017. 252 oldal, 7 oldal angol nyelvű kivonattal, 68 szövegközti képpel, 11 térképpel és 51 fekete-fehér és színes táblával.

„Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai, 3/4-12/13. század címmel a kolozsvári régészeti iskola és a bukaresti Vasile Pârvan Régészeti Intézet együttműködésében új régészeti repertórium jelent meg a Kis-Szamos (Ro.: Someșul Mic) medencéjének népvándorlás- és középkori leleteiről; a 259 lelőhelyet/leletet tartalmazó kiadványban elsőként fordult elő az Erdélyi-medence kutatástörténetében, hogy egy kistáj településtörténeti adatait 1000 év vetületében vizsgálták. A gazdagon illusztrált kötetben a szerzők a régészeti leletek alapján a Kis-Szamos térsége lelőhelyeinek kronológiáját, a kontinuitás-diszkontinuitás kérdéskörét, a dák-római-román kontinuitás teóriájának fenntarthatóságát, a népvándorlás kori migrációs jelenségek régészeti „láthatóságát”, a kereszténység problematikáját a posztrómai kortól az Árpád-korig és a 11. század két hatalmi központja: Doboka és Kolozsmonostor időrendjét is vizsgálták. A kötet Erdély sajtósága miatt több mint egy tudományos igénnyel megírt településtörténet és lelőhelykataszter: korlenyomat is, így azok számára is érdekes lehet, akik tudománypolitikai, vagy éppen nemzetpolitikai szempontok miatt érdeklődnek a térség iránt.

Príma

Közel van hozzám.
Közel áll hozzám.

Törzsvásárlói Program

Príma 5

Szeged, Back Bernát u. 7.
Nyitva: H-Szo. 7:00-20:00
Tel.: 62/815-688
vevoszolg@hansakontakt.hu
www.prima5.hu

Príma NOVA

Újszeged, Szőregi út 80.
Nyitva: H-Szo. 7:00-21:00
V. 8:00-16:00
Tel.: 62/814-501
vevoszolg-usz@hansakontakt.hu
www.szegednova.hu

NOVA ÉTTEREM
ÉS CUKRÁSZDA
Nyitva:
H-Szo. 7:00-21:00
V. 8:00-17:00

ERZSÉBET
UTALVÁNY
előjegyzőhely

Egy római erődítmény Székelyföldön

A mikházi segédcsapattábor

Pánczél Szilamér Péter

A mikházi (Călugăreni, Maros megye, Románia) római segédcsapattábor a Nyárád folyó bal partján és a mai falu délnyugati szélén található. A székely legendák és népmesék a gyönyörű tündérhercegnő, Tündérszép Ilona palotajaként említik a lelőhelyet, az itt lakók így magyarázhatták a számukra értelmetlennek tűnő rommező jelenlétét. A római tábor környéke Vár, Vár-tartomány, Tündér Ilona vára és Óvár határnéven volt ismert, a mellette húzódó római utat pedig Traján útjának, Só útjának és Köves útnak is nevezték. Kihasználva a Görgényi-havasok és a Sóvidéki-dombság nyújtotta természetes védelmet, a tábortól keletebbre húzódó őrtony- és árokrendszer révén az itt állomásozó segédcsapat látta el a Nyárád és a Szakadát völgyét átszelő római határszakasz ellenőrzésének és védelmének a feladatát.

A Mikházán talált CPAI rövidítéssel ellátott bélyeges tőcserepek alapján úgy tűnik, hogy egy gyalogos segédcsapat, a cohors I Augusta Ituraeorum állomásozhatott a táborban a teljes 2. és a 3. század első fele folyamán.

A római romokat elsőként Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) itáliai polihisztor említi. Neki köszönhető, hogy Mikháza az egyik legkorábban megismert római lelőhely Kelet-Erdélyben. Ő készítette el az első helyszínrajzot is, melyen a tábor négyszögletes épületként ábrázolja; a rajzon a valószínűleg akkor még látható északi kaput egy félkör jelzi. Feltételezhető az is, hogy a tábor belsejében jelölt négyszögletes alaprajzú szerkezet a parancsnoki épület romjait ábrázolja.

A Székelyföldet jól ismerő Orbán Balázs is ellátogatott a lelőhelyre, és megemlíti, hogy a négyszögletes alaprajzú tábor védőfala és árcai jó állapotban megőrződtek. Rögzíti azt a tényt is, hogy a tábor sarkai lekerekítettek, saroktornyosak, az északi és déli falszakasz közepén két kapu nyílik, illetve megemlíti a tábor közepén álló épületromokat is.

A katonai tábor területén az első ásatásokra 1878 tavaszán került sor, Kovács Ferencz marosvásárhelyi apátplebános – és jól ismert régiséggyűjtő – vezetésével. Az ásatásokról azonban csak Deák Farkas történész jelentéséből tájékozódhatunk. Eszerint 1878-ban az északi kaput (*porta principalis sinistra*) tárták fel.

Egy marosvásárhelyi magángyűjteményében őrződött meg egy 1901-es, Lokody Antal ferences atya által készített térkép, amely a falut ábrázolja 1885 körül. A térkép bal oldalán a tábor északi, keleti és déli védőfalának részleteit ábrázolták, középen egy nagy méretű épülettel.

Orbán Balázs így ír Mikházáról A Székelyföld leírása című munkájában: „Minden ily maradvány, minden ily rom egy kőbetű, mely elvitázhatatlanul, eltörölhetetlenül adatokat szolgáltat e történelem kiegészítésére és támogatására. Minden ilyen rom, minden ilyen út megtestesült történelmi igazságot ír körül; minden ilyen porladozó castrum ezen nemzethatalom köepopaejaként áll ott; beszélve Róma egykori nagyságáról, győzhetetlen legőrnak nagyszerű hódítványairól.”

A segédcsapattábor fekvése (készítette: Szabó M.)

A római tábor és település rekonstrukciója (készítette: Vasáros Zs.)

Paulovics István régész 1942-ben végzett átfogó terepbejárást Dacia tartomány keleti határvonala mentén, mely során ellátogatott Mikházára is. Terepi megfigyelései alapján leírta a tábor pontos fekvését, valamint közölt egy vázlatos helyszínrajzot is.

Az első tervásatásra csak 1961-ben került sor Dumitru Protase kolozsvári régész vezetésével. A kutatások (a csatolt képen kékkel jelölve) célja az volt, hogy meghatározzák a tábor körvonalát (pirossal jelölve) és főbb építési fázisait. A védőfalakat átvágták, és megállapították, hogy a tábor főkapuja kelet felé nyílt, illetve hogy a tábor

területe megközelítőleg 2,25 hektár lehetett. A védművek északi oldalán húzott – minden egyes védelmi elemet átvágó – kutatóárok metszete alapján megállapították, hogy

létezett egy korai, 2. század elejére keltezett palánktábor, valamint egy későbbi, kőből épült katonai tábor is. 2004-ben a Maros Megyei Múzeum a tábor északkeleti ré-

A lelőhely alaprajza a 18. század elején (készítette: Marsilius L. F.)

Mikháza alaprajza a 20. század elején (készítette: Lokody A.)

szén kezdett régészeti kutatásokat (sárgával jelölve). Az ekkor húzott kutatóárok átvágta az egyik utat, valamint az út vízvezető árkat és egy hosszú, hathelyiséges épületet is, amely valószínűleg egy legénységi barakk lehetett.

Az elmúlt tíz évben különféle célú projektek keretében Mikházán régészeti, légi régészeti, geodéziai és geofizikai kutatás is folyt, és az elmúlt években elindult egy folyamat, melynek a célja a lelőhely alaposabb megismerése és a feltárt romok konzerválása, illetve bemutatása. Ennek keretében 2013-ban kezdődtek el a tábor parancsnoki épületének (*principia*) régészeti feltárásai (zölddel jelölve). Az ásatási stratégiát az alaprajz, az építési fázisok és a járósíntek részletes felmérése igénye határozta meg, ugyanis ezen információk szükségesek a régészeti park jövőbeni fejlesztéseként a romok fölé emelendő védőépület tervezése szempontjából. Az eddigi ásatások során az épület északnyugati traktusát jelentő zászlószentélyt (*aedes*) és két irodahelyiséget, a csarnok-

helyiség (*basilica*) északi felét, a déli épületraktust és az udvar egy részét sikerült feltárni. Ezzel egy időben, a terepmunka során azonosítottuk a külső járósínteket minden oldalon, illetve az épület négy sarkának pontos helyét is. Az épület egészét tekintve az ásatások két építési fázist mutattak ki: egy korábbi faépületet, amelyet az épület északnyugati és délkeleti részén sikerült azonosítani, és a későbbi, kőből és vályogtég-

lőből emelt építményt. A két fázis abszolút kronológiáját a kutatás jelenlegi állása szerint nem lehetett meghatározni, ugyanis sem az elpusztult faserkezetnek, sem az átépítésnek nem kerültek elő datálható elemei. A *principia* külső falainak alapozásai a zászlószentélyvel, a hátsó irodai helyiségekkel és a *basilicával* egyetemben szabálytalan alakú, véletlenszerűen rakott, faragatlan vulkáni kövekből, folyami hordalékkövekből és habarcsból álltak (ez az úgynevezett *opus incertum* technika). Az udvart körülvevő részen, a főkapu irányában agyagba fektetett, kővezet alapot találunk: erre húzták fel a fa- és vályogszerkezetet. Általános megfigyelésként elmondható, hogy úgy a fából, mint a kőből épült parancsnoki épület tűz következtében pusztult el.

2015-ben a helyi és a megyei hatóságokkal együttműködve tettük meg az első lépéseket azzal kapcsolatban, hogy a mezőgazdasági hasznosítást beszüntessék egy néhány hektár nagyságú területen, annak érdekében, hogy megkezdhesük

A régészeti feltárások helyszínrajza (készítette: Laczkó N.)

A 2013-as feltárások (fotó: Szabó M.)

A 2016-os feltárások (fotó: Pánczél Sz. P.)

A 2018-as feltárások (fotó: Pánczél Sz. P.)

Az „Idődoboz” pavilonok (fotó: Pánczél Sz. P.)

a mikházi régészeti park kialakítását. A parkot a Maros Megyei Múzeum kezeli, és célja, hogy megvédje a feltáratlan régészeti objektumokat, s egyúttal lehetőséget kínáljon arra, hogy a BME Ipari és Mezőgazdasági Épülettervezési Tanszékének oktatóival és hallgatóival közösen ötletbörzézünk a feltárt maradványok konzerválásának és bemutatásának mikéntjéről. A park megnyitása óta információs táblák tájékoztatják a látogatókat a lelőhely főbb látnivalóiról. 2016 óta pedig két „Idődobozra” keresztelt faépület ad helyet a lelőhelyről szóló állandó kiállításnak. A pavilonok a régészeti park első épületei voltak, és megépítésükkel az volt a célunk, hogy szokatlan kiállítóterek segítségével a látogatók elvonatkoztatassanak a jelentőtől, és egy időutazáson vehessenek részt. A pavilonok a régészeti park emblemikus épületeivé és a táj meghatározó pontjaivá váltak. A kiállítások a római katonai tábort és az itt állomásozó katonai egységet, illetve a katonai fürdő és a római testápolás kérdéskörét ismertetik. A látogatók betekintést nyerhetnek a Mikházán folyó eddigi kutatások eredményeibe és a római határ (*limes*) mentén élő katonák és civilek hétköznapjaiba.

A park második látványosságának az avatójára az idén nyáron került sor. A „Tájolónak” nevezett szoborszerű installáció tervezői egy olyan kilátót álmodtak meg, ahonnan a kultúrtájba ágyazott lelőhelyet van lehetőségünk megmutatni. Az alkotás célja az volt, hogy kortárs eszközökkel idézzék meg az eltűnt római világot, és arra ösztönözzék a látogatót, hogy a több ezer éves területhasználat nyomait próbálják kinyomozni. A felfedezés öröme és a domboldalról belátható több mint ötvenhektáros lelőhely látványa az avató óta számos látogatót csalogatott már fel a kilátóhoz.

A borsodi földvár Északkelet-Magyarországon, Miskolctól mintegy 30 km-re, északra, a Bódva folyó partján, stratégiaileg igen jól megválasztott helyen épült fel. Alapját egy természetes szikladomb képezi, amely 15 méterre magasodik a folyó szintje fölé. Lábánál a Kárpát-medence egyik ősi, igen jelentős, észak–déli irányú útja haladt el.

A Bódva-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori történetéről igen keveset tudunk. A nyelvészeti adatokra támaszkodó korábbi kutatás úgy vélte, a területen a magyar honfoglalás előtt sűrű szláv településhálózat alakult ki. Ezzel szemben a régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a 8–9. században avar lakosság élt a vidéken, de később a honfoglaló magyarság is megtelepedett ezen a tájon, ezt több, a vár környezetéből előkerült 10–11. századi kisebb temetőrészlet, illetve szórványlelet is igazolja. A várat a 19. században még szláv, a 20. század elején pedig őskori eredetűnek tartották. 1896-ban, majd 1926-ban egy-egy rövid ásatást is végeztek területén.

A vár sáncaira és belső részeire egyaránt kiterjedő feltárása 1987 és 1999 között folyt. Ennek során az egykori megyeszékhelyet, az ispáni várat, a hozzátartozó templomokat és temetőt, továbbá egy, a várat

megelőző, 10. századi magyar falut is sikerült feltárunk, melynek házai és más objektumai a mai várdomb északi oldalán helyezkedtek el. Ez a falu leégett, házai egyszerre pusztultak el egy tűzvészben.

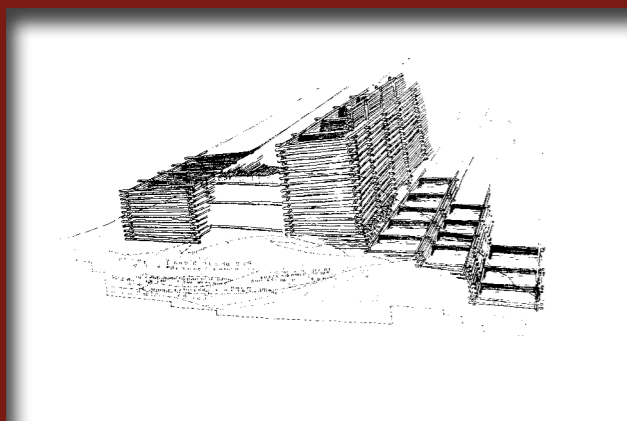
A borsodi faluban összesen 17 házat, illetve házrészletet tártunk fel. Ezek két típusba tartoztak. Mindkét típus alapvetően a földfelszínen állt. A házak többsége kőalapú faház lehetett. De ezek mellett boronaházat is megfigyeltünk. A házak kis méretű kemencéje kőből készült. Két esetben leltünk a kemencéhez kapcsolódó szikrafogót, amely a faházak füsttelenítését szolgálta.

A borsodi földvár 3D rekonstrukciója

A borsodi földvár
Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk
Wolf Mária

A földvár kazettás faszerkezetű keleti sáncának rekonstrukciója

Három esetben pedig azt is meg tudtuk figyelni, hogy a házaknak padlása volt. Feltártunk továbbá egy nagyobb méretű kőépületet is. A borsodi település házai zárt beépítési rendben, egymás közelében álltak. Nagyon valószínű, hogy ez a falu egy 10. századi magyar előkelő központja lehetett. A korábbi vélekedésekkel ellentétben azonban ez nem egy vár, hanem egy nyíltszíni település volt.

A lelőhelyen a legnagyobb számban kerámiatárgyakat leltünk. A házakban a már használaton kívüli töredékek mellett általában 12–16

ép vagy csak a föld által összenyomott cserépedény került elő. A borsodi edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak. Ezek Kárpát-medencei megjelenését a honfoglaló magyarsághoz kapcsolhatjuk.

A több mint száz ép edény, és az igen nagy mennyiségű töredék között egyetlen cserépbográcsot vagy bogrács-töredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó igen gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, s hozzátartozott annak jellegzetes, félnomád életmódjához. Az újabb kutatások, köztük a borsodi is, bebizonyították, hogy a cserépbográcsok csak a 11. század végén, illetve a 12. században jelentek meg Magyarországon, így a honfoglaló magyarság életmódjára nem következtethetünk belőlük.

A cserépedények mellett fából készült edények maradványaira is rábukkantunk.

A házakban két ekevasat, két rövid kaszát, ásóvasalást, sarlót, malomköveket, birkanyíró ollót és kolompot is leltünk. Mindezek az eszközök egy letelepült, földműves közösség hagyatékához tartoztak. Ezt bizonyítják a leégett házakban nagy mennyiségben előkerült, változatos fajtájú gabonamagvak, és a napvilágra került állatcsontleletek is.

Egy kőalapú épület feltárás közben

Bordás nyakú palack

Gabonátároló edény

A falu leégésekor deformálódott edény

A házakban, illetve a falu területén szétszórva néhány egyszerű ékszer, karpercek, S végű karikák is napvilágot láttak, amiket a 10. század második felére keltezhetünk. Az egyik házban két félkész zabloldalpalca is előkerült. Az egyikbe két palmettacsokorból álló mintát véstek. E zablákat párhuzamaik alapján a 10. századra keltezhetjük, és a honfoglaló magyarsághoz köthetjük őket.

A fentiek alapján tehát úgy véljük, hogy a borsodi magyar falu a 10. század negyedik negyedében, valamikor a 970–80-as években pusztulhatott el. A falu lakói letelepült, földművelő életmódot folytattak. Széleskörű mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeztek, és fő megélhetési forrásuk az irtásos földművelés volt, ami a kor közép- és kelet-európai színvonalán állt.

E falu romjain épült fel később az ispáni vár, melynek sánca átlagosan 10 méter széles és 5 méter magas volt. A sáncokban kétféle faszerkezetre bukkantunk. A felső szinteken a magyarországi várépítészetből jól ismert rekeszes szerkezetet leltük. A rekeszek általában 3,7×0,80 métereseek voltak. Az átlagban 20 cm vastagságú gerendákat négyzetesre bárdolva csapolták egymáshoz. A rekeszeket földdel töltötték fel. Bizonyos részeken azonban megfigyeltünk ettől eltérő, sűrű rácsszerkezetet

A borsodi várát Anonymus említi először, építését a honfoglalás idejére tette, és Bors vezérnek tulajdonította. Hiteles oklevél 1194-ben emlékezik meg róla először. A 13. század folyamán a vár jobbágysai, tisztikara és népei több oklevélben is szerepelnek. A borsodi várát 1261-ben és 1282-ben még saját várának nevezi a király. A borsodi várjobbágyok pedig részt vettek az 1275-ös hadjáratban is. Borsod 1332-ben viszont már magánkézen tűnik fel, 1334-ben pedig már csak, mint földvárnak nevezett sáncot említik.

Földműveléshez használt ekevas

Niellodisz, líra alakú bronzcsat

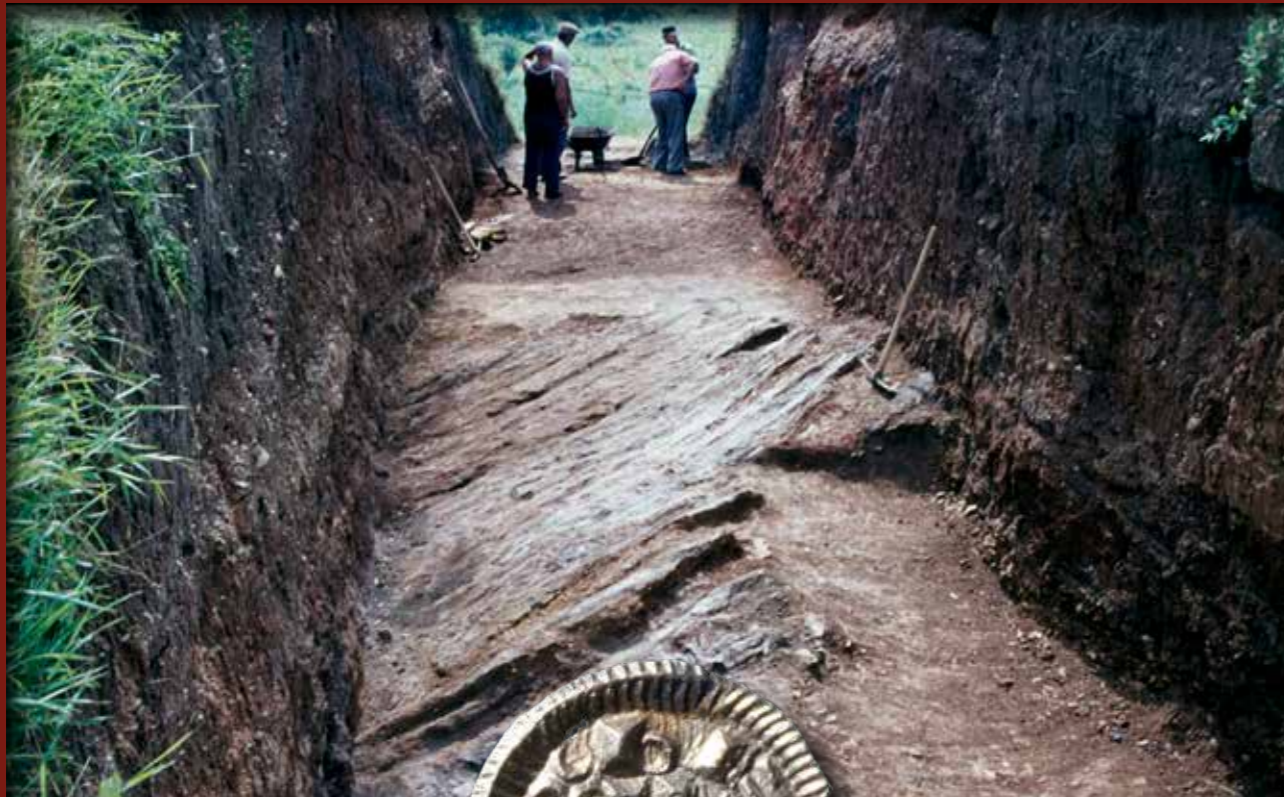
is. Ez utóbbi a rekeszes szerkezet alapozásául szolgált. Az újabb kutatások bebizonyították, hogy a korábbi vélekedésekkel szemben a várát nem faszerkezettel erősített földsáncként, hanem egy bizonyos szintig földdel föltöltött favárként képzelhetjük el.

A sánc átvágása bizonyossá tette azt is, hogy a borsodi várnak nem volt sem őskori, sem szláv előzménye. Ugyanakkor a vár építésének pontos időpontjára nincsenek közvetlen adataink. Közvetett bizonyítékaink azonban valószínűvé teszik, hogy a borsodi vár a 11. század első felében, valamikor 1020 és 1050 között épülhetett.

A várbelső területén több egyszerű házat, kemencét és tűzhelyet találtunk. Előkerült továbbá egy rangosabb épülethez tartozó, habarcsba rakott kőből épült falmaradvány is. Az objektumokból, illetve a vár területéről származó leletek (kerámiák, sarlók, sarkantyúk, kardmarkolatgomb, tör, kettős csüngő, líra alakú csat, gyűrűk stb.) a 11–12. századra keltezhetők. A borsodi vár területe tehát ebben az időben biztosan lakott volt.

Az általánosan elterjedt vélemény szerint az ispáni várak a tatárjárás (1241–1242) után elveszítették jelentőségüket. Ezzel szemben Borsodról oklevelekkel bizonyítható, hogy a 13. század végéig királyi várként funkcionált.

A kazettás várfalat megalapozó rácsszerkezet

A várbelsőben a házakon kívül egy íves szentélyzáródású, nagy méretű templom alapjait is kibontottuk. A templom teljes külső hossza 18 méter, a hajó külső szélessége átlagban 10 méter volt. Szentélye a félkörhöz közelít, amelynek külső sugara 2,9 méter. A templom északi oldalfalának omladékainál egy vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel, valamint egy Salamon király (1063–1074) által veretett

Salamon király (1063–1074) ezüstdenárja látott napvilágot. Nemcsak az érme, hanem az analógiái alapján a 11. század második felére keltezhető kengyel is azt bizonyítja, hogy a templom ebben az időben már fennállt. A templom körül nem kerültek elő sírok. Templomunk legközelebbi párhuzamai a korai megyeszékhelyeken, illetve esperesi központokban feltárt templomok. Valószínű tehát, hogy a borsodi várban feltárt templom is a megye egyházi vezetését ellátó esperes székhelye lehetett.

Vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel

Egymásba rakott fazekak egy ház romjai között

A vár sáncától délnyugatra, 100 méterre egy, a mai formájában a 18. század végén épült templom áll. E mellett, és részben alatta, sikerült rábukkannunk a borsodi vár másik templomára is, amely az előkerült leletek alapján ugyancsak a 11. században épült és a 16. század végén pusztult el. Ennek védőszentje Szent Lőrinc volt. Az előkerült templom körül nagy kiterjedésű temető helyezkedik el. Sírjai közül 77-et bontottunk ki. Közülük 14-ben találtunk viseleti tárgyakat, karikaékszereket, csatokat.

A temető egyik legkorábbi lelete a 67. sírban napvilágot látott niellodíszes, líra alakú bronzból készült csat.

A típusról a korábbi kutatás úgy vélekedett, hogy baltikumi eredetű, és egy, a fejedelmi udvarban szolgáló rusz–varég eredetű harcoshoz köthető, annak személyes tulajdonaként került a 10. században a Kárpát-medencébe. A csatok párhuzamait összegyűjtve azonban megállapíthatjuk, hogy a hasonló jellegű darabokat a 11. század második felében, a 12. század elején használták. Feltehető tehát, hogy a magyarországi darabok sem korábbiak ezeknél. A baltikumi eredetnél pedig sokkal valószínűbb, hogy steppei, esetleg besenyő körből származnak. Ezt a csat viselőjének embertani jellegzetességei is megerősítik, amelyek egyértelműen keleti eredetről árulkodnak.

A temető csontanyagának vizsgálata során több olyan csonttörést tudtak regisztrálni, amelyek leggyakrabban a fejre mért ütések elhárítása során keletkeznek. Feltehető tehát, hogy a temetőben elhantoltak nem élhettek békés körülmények között. A nemek kiegyenlített aránya és a felnőttekkel csaknem azonos számú gyermeksírral egyértelműen arra mutat, hogy itt nem egy túlnyomórészt férfiakból álló, katonai kísérettel, helyőrséggel, hanem családi kötelékben élő népcsoporttal állunk szemben. Azt, hogy ez a népesség katonáskodott is, jól mutatják a sérüléseik. Nem kétséges tehát, hogy a borsodi vár sáncán kívüli templom a várnépeké volt, a körülötte elhelyezkedő temető idáig feltárt sírjaiban pedig ők maguk és családtagjaik nyugodhattak. A borsodi ispánsági várban

A niello fém (ezüstmű/bronzból) készült tárgyak díszítésére alkalmazott ötvöstechnika. A fémbe mélyített vajatokat ezüst, réz és ólom, valamint kén keverékből álló fekete masszával töltik ki, majd kiégetik a tárgyat, végül a felületét egyenletesre csiszolják és polírozzák.

Palmettadíszes faragott csont zablaloldalpálca

azonban élhettek idegen eredetű, nagy valószínűséggel besenyő népelemek is. Ezt a már említett líra alakú csat és viselőjének eredete valószínűvé teszi.

De ezt bizonyítja egy további tárgy is. Az esperesi templom mellett feltárt kengyel típusa eredete Közép-Ázsiában kereshető, elterjesztői pedig elsősorban besenyő népcsoportok lehetnek, amik legnagyobb számban 1055 után telepedtek be hazánkba.

A borsodi ispáni várban, illetve a sáncain kívül feltárt templomot Borsod megye két legkorábbi egyháznak tekinthetjük. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a 11. század végén már mindkettő fennállt, és feladatkörük jól elkülönült. A várbelsőben feltárt templom lehetett a tértitést, egyházszervezést és felügyeletet ellátó megyeegyház, míg a váron kívül feltárt templom a vár, illetve a váralja település népeinek lelki gondozását látta el.

A történeti források szerint Borsod az 1500-as évek közepén ismét várként funkcionált. Ekkor a vidék nagyhatalmú birtokosa, Bebek Ferenc, az egykori sáncok között egy várkastélyt építtetett. Ennek romjaira a várbelső nyugati oldalán sikerült rábukkannunk. A vár 1708-ban szerepel újra az írásos forrásokban. Ekkor azonban már semmilyen középkori épület nem állt benne. Sáncái a török kori harcok során pusztultak el.

Légi fotó a borsodi földvárról a feltárás során

Szörényi Gábor András

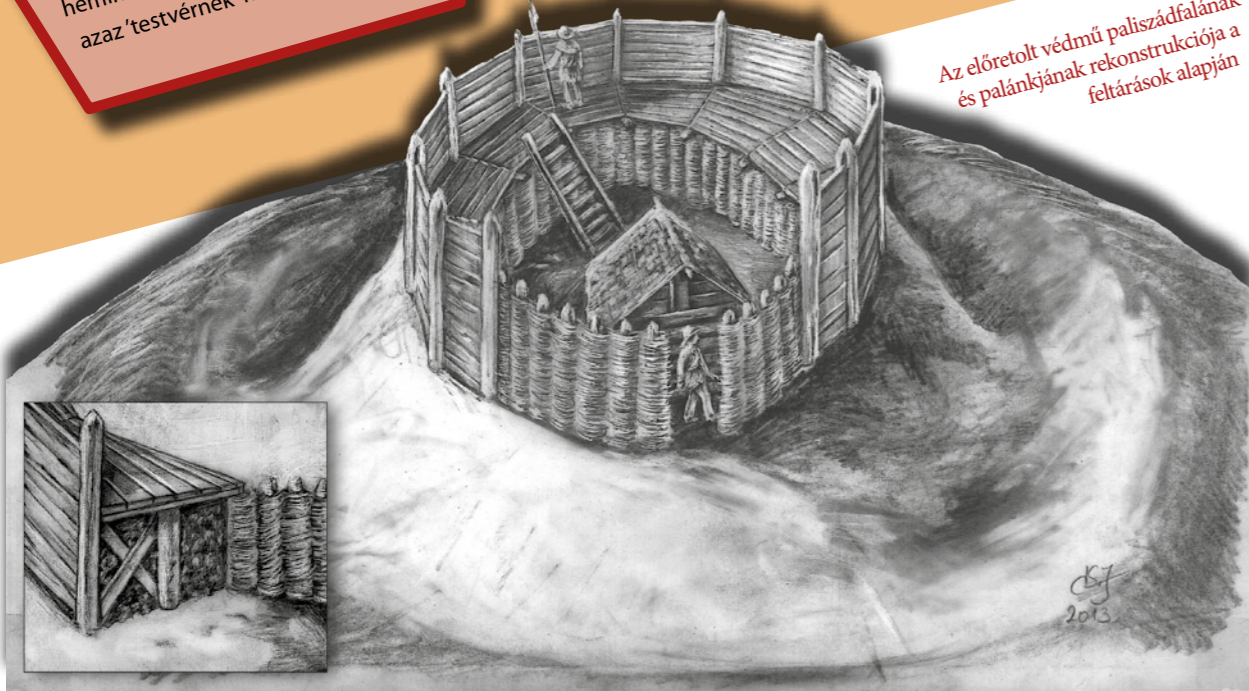
Sajónémeti huszita vára – Egy késő középkori fa-föld szerkezetű erődítés

Bizonyára sokaknak ismerős a *Mátyás király Gömörben* című mese, amelyben az igazságos uralkodó megkapáltatja a helyi nemeseket. A történet mögött valós események rejlenek. Hunyadi Mátyás 1460 késő nyarát és kora őszét valóban a Felvidéken, Borsodban és Gömörben töltötte. A királyi oklevelek kiadási helyszínei alapján nagy pontossággal megrajzolható Mátyás útvonalának és tartózkodási helyeinek térképe, a királyi itinerárium. 1460 nyarán majd egy hónapig Diósgyőrött időzött az uralkodó, ahonnan augusztus utolsó napjaiban érkezett a Sajó völgyébe. Itt egy-egy napot töltött [Sajó]Velezden és Putnokon, majd augusztus 28-án a sajónémeti erődítés alatti haditáborból adott ki oklevelet. Az, hogy egy vagy több napig tartózkodott a király Sajónémetiben, nem ismert, de bizonyos, hogy szeptember 1-től már a 25 kilométerre fekvő Serke vára alatti haditáborban szállt

meg közel egy hónapig, csak októberben hagyta el a környéket, és Putnokon át Kassára távozott. A hosszadalmas észak-magyarországi tartózkodás oka, hogy a király személyes jelenlétével támogatta a Sajó-völgyi huszita várak visszafoglalását, persze emellett a környékbeli nemesekkel meg is kapáltathatta a gömői szőlőket.

A cseh-országi huszita háborúkban (1419–1434) a hosszú évekig csupán katonáskodásból élő husziták kiválóan képzett harcosokká váltak. A háború befejeztével munkanélkülivé lett veteránok – sokszor civil foglalkozás híján – további megélhetésként különböző európai konfliktusokat kerestek és találtak, ahol szívesen alkalmazták őket zsoldosokként. Magyarországon az 1440/50-es évek politikai viszályaiban jelentős szerepet töltöttek be ezek a bohéminek, latroknak, később bratrinak, azaz 'testvérek' nevezett zsoldosok.

Az előretolt védmű paliszádfalának és palánkjának rekonstrukciója a feltárások alapján

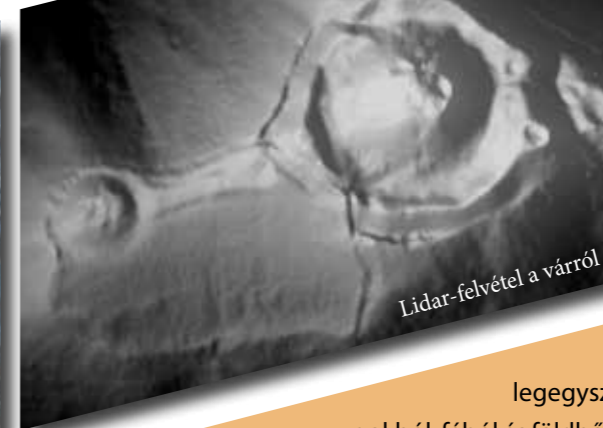

A huszitákként vagy csehekként is ismert, ugyanakkor etnikailag vegyes (cseh, lengyel, ruszin, német és magyar nemzetiségű), a huszita vallási tanokhoz gyakorlatilag nem kötődő kalandorokból álló zsoldosok teljes politikai és katonai hatalmat építettek ki a Magyar Királyság északi régióiban 1440-től. Az I. Ulászló és a csecsemő V. László királyok közti konfliktusban, majd az 1450-es évek belpolitikai kríziseiben minden szereplő előszeretettel alkalmazta a pénzért bárhol bevethető huszita veteránokat. Politikai legitimitásukat magától a királytól nyerték el. A megbízottak ugyanakkor hamarosan a megbízók fejére nőttek. A korabeli anarchiát jellemzi, hogy a zsoldo -

őrizték a 15. század derekára jellemző erődítésépítészeti jegyeket, melyek megismeréséhez közelebb vihet Hunyadi János egy 1452-ben írott levele is, amelyben felszólította Majtényi Györgyöt, hogy az „összes lovas- és gyalognépével, szolgálvaival és jobbágyaival, ásóval, kapával, baltával más, az erőd építéséhez szükséges szerszámokkal felfegyverkezve, siessen hozzá”, egy új erősség építéséhez. Az idézet egyértelmű utalás arra, hogy

A vár 2006. évi légi fotója

Lidar-felvétel a várról

Sajónémeti várról készült 1930-as évekbeli légi fotó

sok vezetőjét, Jan Giskrát (más helyesírás szerint Jan Jiskra) továbbá Sáros és Zólyom vármegyék ispánjává. Giskra a király nevében pénzt veretett, és rendelkezett a bányavárosok jövedelme fölött is. Noha mindvégig lojális volt Lászlóhoz, 1452-től fokozatosan kiszorult a politikai elitből. Ezt a vákuumot érezte a zsoldosok középvezetése is, ők ekkor kiváltak a központi zsoldosseregből, és egymással kapcsolatot tartó, de elszigetelt fegyveres milíciákat alakítottak ki. Kisebb, megyéni területek fölött rendelkeztek, hatalmukat megfélemlítéssel, rablással, fosztogatással biztosították. Katonai bázisukat pedig számos kisebb nagyobb felvidéki vár jelentette, ezeket vagy elfoglalták, vagy nagyon gyakran már felhagyott, pusztuló erősségeket szálltak meg és újjítottak fel. Szlovákia és Észak-Magyarország területén tucatnyi vár őrzi a huszita megszállás nyomát mind a népi emlékezetben, mind pedig régészeti emlékekben.

Borsod vármegye északi peremén egy, a Sajó fölé magasodó rendkívül látványos homokkő hegyen áll a sajónémeti földvár. Kiválóan áttekinthető terepi jelenségei meg-

a korszak szembenálló felei a lehető legegyszerűbben nyerhető nyersanyagokból, fából és földből, a lehető leggyorsabb módon törekedtek teljesen új erődítéseket építeni, vagy éppen a meglévőket felújítani. A sietség oka, hogy a 15. század folyamán fokozatosan megnövekedett a távolra ható, illetve a tűzfegyverek szerepe a várostromokban. A támadók akciójára a védők reakciója a védővonalak gyors kibővítése és megerősítése volt. Igyekeztek a támadókkal való első kontaktust a vár magjától a lehető legtávolabb felvenni, így előretolt védműveket alakítottak ki. Ezek szerepe kettős volt, ugyanis

Látkép a vármagból; előtérben a Ny-i oldalazó mű, háttérben, a fényes előtt az előretolt védmű

az em-
lítettén túl
fontos volt a várak számára
kritikus pontok preventív védelme is. Míg
a korábbi évszázadok csekély hatótávolságú támadó-
fegyverei miatt a várak közelében emelkedő magaslatok
nem jelentettek veszélyt, addig a tűzfegyverek rohamos
terjedésével ezeket a pontokat immár nem hagyhatták
figyelmén kívül. További újítás volt a várak fő vé-
delmi vonalából kiugró védművek
létesítése is, melyek
lehe-

A palisád alapozási
árkának részlete
oszlophelyekkel az
előretolt védműben

tővé tették,
hogya védők oldalazó tűz
alatt tartás az összekötő vonalakat,
sáncokat. Az erődítési munkálatok során – az időigé-
nyes masszív anyagú (kő,
habarcs) építkezések
helyett – a fenti le-
vélből is ismer-
tetett mó-

A
sajónémeti
vár dombor-
zatmodellje, az
ásatások kutatóárkainak
elhelyezkedésével

don az összeterejt jobbágyok
munkájával sáncokat hánytak, paliszá-
dokat emeltek, palánkokat ácsoltak. Az ily módon
gyorsan elkészíthető fa-föld szerkezetű, tűzfegyverek
elleni védelmet adó védművek ötletének gazdái éppen
azok a csehországi huszita háborúkban szocializált
katonák voltak, akik azt később zsoldosként el-
terjesztették Közép-Európa számos
régiójában.

A meredek
oldalú vármag
védőfalának
dokumen-
tálása

A palánk több sorba
helyezett faoszlopok vagy
facölöpök – általában ácsolással, és/vagy fo-
nással egymáshoz rögzített – rendszere, mely-
nek közeit döngölt földdel vagy kőzettörmelékekkel
töltötték ki. Tehát a palánk egy vastagabb és a fizikai
hatásoknak ellenállóbb fa-föld falazatot jelent. A pa-
liszád – ezzel szemben – csupán egy vagy akár több sor-
ban elhelyezett karó- vagy cölöpfal, azaz egymás mellé
állított cölöpök, vagy vonalba helyezett oszlopsor,
amely tulajdonképpen egy erősebb kerítésnek fe-
lelt meg, de nem tartozik hozzá döngölt föld.
Közeit a védelem fokozása érdekében
bedeszálhatták, avagy be-
is fonhatták.

Sajónémeti erődítésének idejéről szerencsére írott forrás
is rendelkezésünkre áll. Miklós egri prépost, László mislei
prépostnak címzett, 1460. május 11-én kelt levelében leírta,
hogy „Giskra a Sajó fölött Sajónémetiben már elkészítette vá-
rát, s azon van, hogy valahol Eger környékén újabb erősséget
emeljen az egri püspök birtokainak pusztítása végett”.

A Herman Ottó Múzeum 2011 és 2018 között végzett
régészeti feltárási igazolták, hogy Giskra nem előzmények
nélkül emelt várat Sajónémeti fölél. A Sajóba torkol-
ló Hangony-patak fölötti kiszögellést

már a vaskor folyamán a kelták is lakták. Ám az itt fellelt leletek alapján a helyszín legintenzívebb használata a késő
Árpád-korban történhetett. A 13–14. század fordulóján egy, az írott forrásokból nem ismert magánvárat
emelhetett a környéket birtokló Bél nemzetség egyik tagja. A központi vármagot és a körü-
lötte kiásott árkot, a külső oldalán homokkőbe vájt sánccal ekkor alakították
ki, ám a hasonló magyarországi nemesi várak sokaságához
ezen várat is néhány évti-
zeden belül hason-
lóképp felhagyták

Mátyás ezüstdenár-
jai a vár pusztulási
rétegeiből

a tulajdonosai. A birtokos nemesek hatalmát is szimbolizáló, drágán
fenntartható erősségekre ugyanis az oligarchaháborúkat követően,
Károly Róbert király megerősödésével immár nem volt szükség.
Ezt az üresen álló, stratégiai szempontból fontos várhelyet újították föl
120–150 esztendővel később a huszita zsoldosok. A közpon-
ti vármag homokkő dombját meredek, csonka kúp for-
mára faragták. A várbelsőben elplanírozták a korábbi

Paliszáddal védett udvar
és földfeltöltéses palánk
ábrázolása a 16. század elejéről a
lengyel Rei Tournamentsban

Egy analógia Tirolból, Leichtenberg várának 16. század eleji ábrázolása,
Jörg Kölderer tollrajza; előtérben a fa-föld szerkezetű előretolt védmű, jobb és bal
szélen a védvonalból kiugró oldalazóművek

Árpád-kori használat omladékát, és egy akadálymentes, üres udvart alakították ki. Mindösszesen egyetlen cölöpszerkezetes
épület, egy szárnyék nyomai kerültek elő a várbelsőben, amely az időjárás viszonyosságai ellen némi védelmül szol-
gálhatott. Az épületek hiányát indokolja, hogy a várat nem mint lakóhelyet használták a zsoldosok,
hanem harcálláspontként szolgált, ahová szükség esetén vissza lehetett húzódni,
illetve onnan támadást lehetett indítani. A vármag peremét egy egy-
soros paliszádfallal védték. A hegyoldal lefejtéséből
származó nyersanyagból egy magas

42

A központi vármag kúpja

bel-ső sáncot építettek, továbbá a sánc oldalain három kiugró, oldalazásra is alkalmas védművet alakítottak ki. A vármagtól nyugatra egy látszólag izolált helyzetű, kisebb átmérőjű, szintén árokkal övezett kerek dombon létesítették az előretolt védművet.

Ez utóbbit egy patkó alakú, a fővár irányába nyitott paliszádfal védte, továbbá az ellenséges tűz irányában egy földfeltöltéses palánkkal is megerősítették. A tágabb környezet domborzatának modellezése révén egyértelművé vált, hogy az előretolt védmű a fővár számára holtterben fek-

Az oldalazóműveket övező mély árok feltárása

A központi vármag kúpja, az előretolt védmű ásatásáról fényképezve

A látszólag különálló előretolt védművet egy mára szinte teljesen lekopott kettős sánc alkotta folyosó kötötte össze a fővárral. Ezen nyaktag nyomait még rögzítették a vár 1941-es felmérése során. Ma már a felszínen alig látható, leginkább a terepről készült légi felvételen és a Lidar, azaz a lézer alapú távérzékeléses műszer felmérésén észlelhető. Ezen felvételek segítségével lokalizáltuk a folyosó sáncainak helyét, és maradványait több kutatóárokkal fel is tártuk.

Mátyás felvidéki hadjáratának éppenazvoltakimondott, kimondatlan célja, hogy a rabló zsoldos milíciákat felszámolja. Ám a tapasztalt katonákat nem likvidálta, hanem zsoldjába fogadta, és létrehozta belőlük a sokak által jól ismert, későbbiekben fekete seregnek nevezett zsoldoshadsergét. Ezzel megszabadította a környéket a fosztogatóktól, ami miatt a népi emlékezet pozitív hősként, igazságos királyként tekintett az uralkodóra.

A vármag kúpja, előtérben a husziták által emelt magas sánctöltése

völgyi részeket, a lehetséges ostromlási pontokat és a megközelítő utakat tartotta tűz alatt.

A királyi seregek végül 1460. augusztus 28-án foglalták el Sajónémeti erősségét. Az ásások során azonban semmilyen nyom nem utalt heves ütközetre vagy épp felgyújtott várra. Az egyetlen napig tartó ostrom és Mátyás király személyes jelenléte okán feltételezhető, hogy a gondos munkával megerősített várat tárgyalásokat követően, azaz harc nélkül adhatták fel a husziták.

FELD ISTUÁN

AZ ALFÖLD LEGÉPEBB KÖZÉPKORI TÉGLAVÁRA: GYULA

A vár légi felvétele délkelet felől

BÁR a turisztikai kiadványokban és a helyi lokálpatrióták lelkében nem a címben megfogalmazott, kissé visszafogott megállapítást találjuk az egykor a Fehér-Körös ágai által övezett, ma is igen látványos megjelenésű erősségről, Gyula jelentősége a késő középkori várépítészettünk tekintve aligha túlozható el.

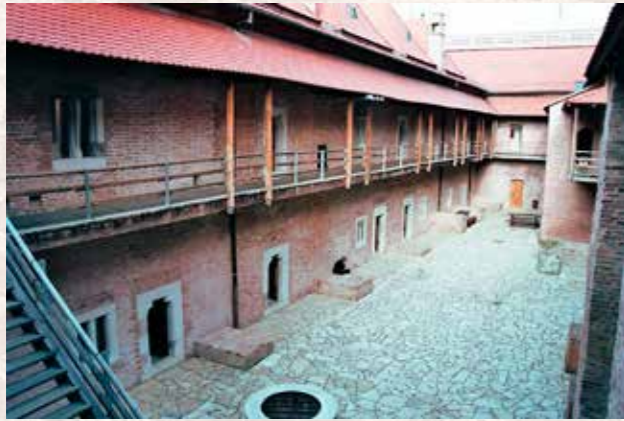
Ugyan a vármag ma álló falainak mintegy negyede az újkori építkezésekből származik, és külső falgyűrűjének is csak csonkjait tárhatták fel az ásások, a felvonóhidak kaput is magába foglaló tornya, pártázatos védőfolyosói, s nem utolsósorban számos belső tere nem csupán a mai Magyarország vonatkozásában őrizték meg egyedülálló módon egy 15. századi főúri vár hiteles megjelenését. Mindez alapvetően annak köszönhető, hogy 18–19. századi birtokosai tőle délre építették fel – ma igazi élményt nyújtó múzeumként megtekinthető – kastélyukat, s az eredeti funkcióját vesz-

tő téglavár annak tájképi parkjában mintegy „eredeti múromként” vészelte át az utóbbi évszázadokat, s nem bontották el, mint számos más alföldi erősségünket.

Természetesen így az sem meglepő, hogy az 1950-es években megszervezett központi műemlékvédelem egyik első feladatának tartotta az épület helyreállítását és múzeumi hasznosítását

A vár dél felől

A várudvar a nyugati palotaszárnyal

– talán még nem is sejtve azt, hogy néhány évtized múlva az ország egyik leghíresebb termálfürdője közvetlen szomszédságában télen-nyáron fogadja majd az érdeklődő látogatókat. Bár az ezzel kapcsolatos régészeti kutatás kezdetben csak korlátozott lehetőségek között mozgott, az 1990 után szükségessé vált újabb helyreállítás már e téren is új lehetőségeket biztosított – az ásítás, azaz a feltöltési-építési rétegek vallatása mellett mód nyílt az álló falak, azaz a falazatok szinte teljes körű, tudományos célú vizsgálatára. Minderre alapozva 2005-ben már egy olyan műemlékünk nyithatta meg újra – nem csupán jelképesen – mindkét kapuját, amelyet még megkímélt az újabban hazánkban elterjedt indokolatlan

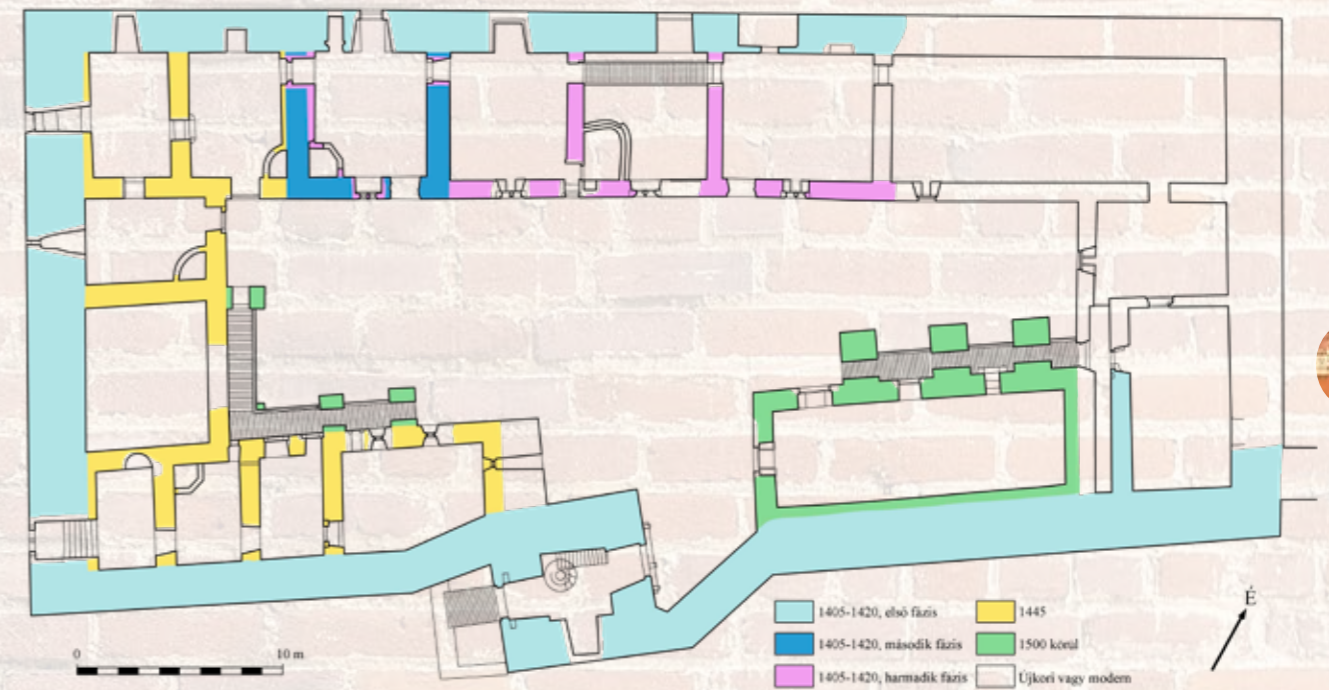
A várudvar 1500 körül, fotográfika, rekonstrukciós kísérlet

és megalapozatlan kiépítések betegsége. Sőt, a várudvaron nyaranta működő színház igényei miatt még a hitelesen elvégezhető rekonstrukciók egy részét sem sikerült megvalósítani...

A régészeti kutatások természetesen nem csupán az építész munkáját készítették elő, de felderítették a vár történetének számos részletét is. Azt ugyan nem tudták tisztázni, hogy Luxemburgi Zsigmond kedvelt híve, Maróti János macsói bán az 1403-ban uralkodójától adományba kapott hatalmas uradalom központjában pontosan mikor kezdett el építkezni, de az valószínű, hogy az egy 1405. évi oklevélben említett gyulai erődítmény várnagyai még csak egy félkész, építés alatt álló erősség

A várudvar az északeleti palotaszárnyal

A vár alaprajza az építési korszakokkal

felett rendelkeztek uruk nevében. Biztosan csupán annyit állíthatunk, hogy az építkezések – logikusan – a több mint 2 méter vastag külső falak emelésével kezdődtek. Az alaprajz szabálytalansága a Körösök vízfolyásai által övezett, északkeleten elkeskenyedő sziget adottságaiból következett – ma már azt is tudjuk, hogy itt egy még rövidebb északi falat kellett volna építenie Maróti kőművesének. Nem véletlenül áll ma is két hatalmas támpillér a várépület sarkán... De az is kiderült, hogy eredetileg keleten egy jóval alacsonyabb védőpártázat csatlakozott volna a falban rendkívül ötletesen elhelyezett toronyhoz, amely így lehetővé tette, hogy egyenes vonalban, elfordulás nélkül jusson a belépő az udvarra. Igaz, nem a földszintre, hanem jóval magasabba, de ez talán a védelem szempontjából lehetett fontos. Ugyanakkor arra is gondolt az ismeretlen lapicida – bizonyára így nevezhették a nem csupán kővel, de téglával is dolgozó korabeli „építésvezetőt” –, hogy egy egyszerű déli „szervizbejárót” alakítson ki a várfalban az építési anyagok szállítására. Ezt a munkák végétével elfalazták, hogy azután a 16. században ismét kibontsák, s máig szolgálja az udvar kényelmes megközelítését.

Bár a téglalap alaprajzú vár falait kifelé ablaknyílások – mai tudásunk szerint – nem törték át, azt azonban nem állíthatjuk, hogy a Sárkány-rend tagjai közé is bekerült báró csak egy katonai, birtokigazgatási szerepkört betöltő, s természetesen a saját hatal-

A vár rekonstruált „asszonyoszobája”

A vár eredeti 15. századi lakószobája – 16-17. századi bútorokkal

mát szimbolizáló erösséget kívánt emelni a fejlődő mezőváros mellett. A nyugati hosszfal középső részén csonkjában feltárt – s megfelelő adatok hiányában ma csak egy-egy üvegdobozzal jelzett – két zárterkély (s persze, mellettük egy árnyékszék) egyértelműen bizonyítják, hogy kezdetől fogva szerepelt egy emeletes lakóépület kialakításának szándéka is a délnyugati oldalon. Itt a falazatkutatás több, részben csak tervezett építési fázist határozott meg, melyek talán összefüggésben állhattak János báró élettörténetével – aki 1418 előtt a törökkel szövetkező Hervoja vajda fogságában volt, s akinek az életében egyre inkább Gyula került előtérbe délvidéki központjaival, a család névadó várával, Maróttal, majd Valpóval szemben. Az mindenesetre biztosan állítható, hogy János 1435-ben bekövetkezett halálakor egy legalább 6-8 szobából álló palotaszárny húzódott a nyugati fal belső oldalán, az udvarra néző kőkeretes ablakokkal. Mindebből három földszinti és három emeleti tér szinte változatlan – vagy legalábbis hitelesen helyreállított – formában ránk is maradt, s ma is megtekinthető. Ugyanerre az időszakra kell helyoznunk a vár tornyokkal megerősített falszorosának a megépítését is. Azt, hogy ez nem szerepelt az eredeti tervekben, az is bizonyítja, hogy mivel ezt már túlzottan a sziget szélére alapozták, ezért később nagy szakaszokon dőlt ki a mocsárba.

A vár kelet felől

János báró László nevű fia – számos környező megye főispánja, majd szintén macsói bán – tehát rangjához méltó körülmények között szállhatott meg itt, s kétségtelen, hogy egyik rezidenciájának szánta a várat. Fennmaradt ugyanis egy 1445-ben kiállított oklevél, miszerint az egri püspökség helynöke ebben az évben szentelte fel a várban a Maróti László által az Apostolfejedelmek tiszteletére épített kápolnát. Ezt az építményt már az első régészeti kutatások azonosították a várudvar keleti részén, a torony mellett elhelyezkedő, két szintet magába foglaló – kissé szabálytalan alaprajzú, keskeny, csúcsíves ablakok megvilágította – térrel. Majd az újabb falazatvizsgálatok azt is bizonyíthatták, hogy ekkor nem csupán a várúr és környezete számára istentiszleteti helyként szolgáló kápolna épült meg, de az ahhoz csatlakozó további terekkel teljesen átalakításra került a várudvar déli része is. Az udvari homlokzatok előtt ekkor kőkonzolokra támaszkodó, faszervezetű folyosó futott körbe, a földszinten főleg gazdasági szerepet betöltő terek lehettek, míg az emelet délkeleti részén egy három helyiség alkotta – középen kandallós térrel rendelkező – lakosztályt (talán László anyja, majd 1447 után özvegye lakóhelyét) lehetett meghatározni.

Maróti László fiai közül Máté előbb főlovászmester volt, majd ő is megkapta a macsói bániságot, azaz továbbra is a bárók, a királyi tanács tagjai közé számított.

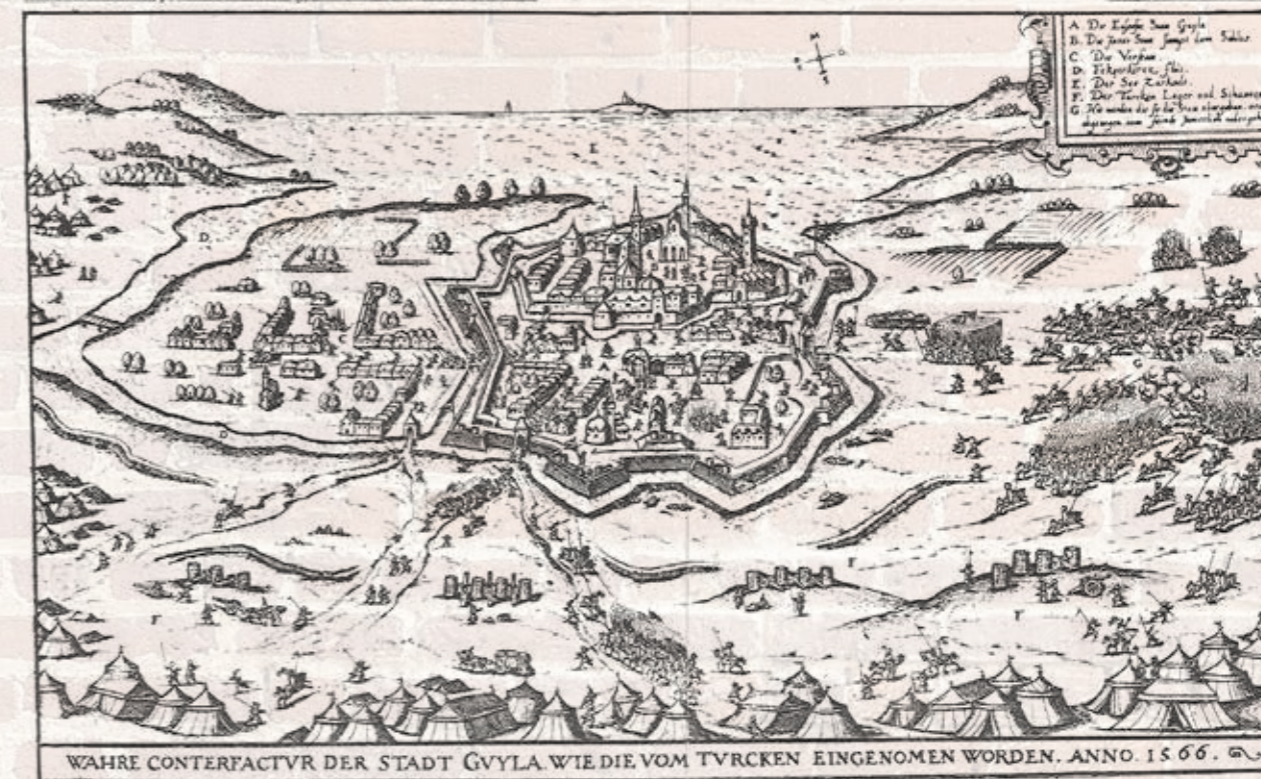
A torony az északeleti palotaszárnyal

1476-ban azután utód nélküli halálával a vár és uradalma a királyi koronára szállt. Hunyadi Mátyás 1482-ben fiának, Corvin Jánosnak adományozta, akinek számos erőssége között Gyula kitüntetett szerepet töltött be – 1492-ben

itt voltak elhelyezve a családi kincsei is. A herceg maga is gyakran tartózkodott Gyulán, állandó itteni képviselője azonban várnagya, enyingi Török Imre – a később országos politikai szerepet játszó Török Bálint apja – volt. Tőle kellett azután visszaváltania a várat férje halála után, 1506-ban Corvin János özvegyének, Frangepán Beatrixnak, aki ezt követően, 1510-ben bekövetkezett haláláig itt tartotta rezidenciáját. Még 1509-ben a várban fogadta férjével – alapvetően a király, II. Ulászló ösztönzésére – Brandenburgi György örgrófot.

Bár erre közvetlen adattal nem rendelkezünk, minden bizonnyal Beatrixhoz kell kötnünk a vár harmadik nagy építési periódusát. Ez csak részben magyarázható a főúri székhelyhez szükséges további terek igényével – bár az északeleti oldalon ekkor megépült új palotaszárny már egy addig nélkülözött nagytermet, egy „ebédlopátot” is magába foglalt –, sokkal inkább azért vált szükségessé, mivel a klimatikus viszonyok változása miatt jelentősen megemelkedett a talajvíz szintje a vár környezetében. Emiatt elkerülhetlenné vált a várudvar közel egy méteres feltöltése, a földszinti ajtók átalakítása, s egyúttal egy új udvari folyosórendszert kiépítése. Ezt már vaskos téglapillérek hordozták, melyek egyúttal támasztották is az új palotaépületet – ennek emeleti cserépkályháját már a folyosóról fűthették. De átalakították a kápolnához csatlakozó lakosztály déli, kívülről már nagy gótikus ablakkal megvilágított szobáját is – talán

Dobósi Bóniáky József: A magyar nemzet határtörténelme.

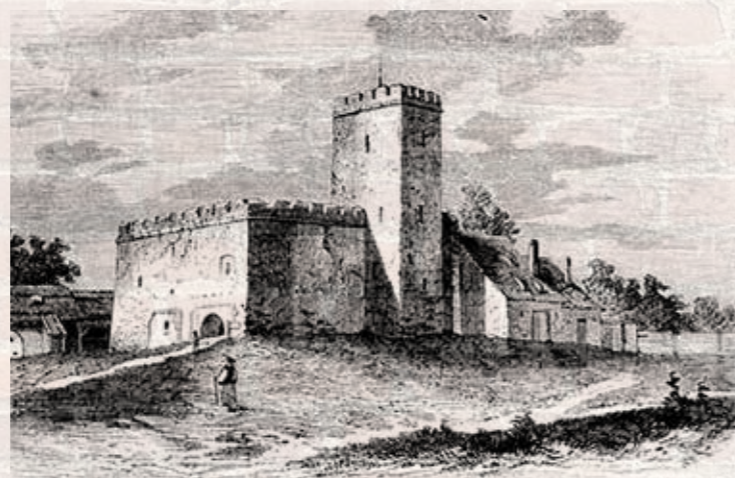

Rekonstrukció a vár 1566-os állapotáról északkelet felől

ekkor épp Frangepán Beatrix kedvelt tartózkodási helyét –, amely a kutatás során feltárt lenyomatok és gerendafészkek tanúsága szerint egy díszes fa-burkolatot kapott. A ma itt látható rekonstrukció korabeli tiroli párhuzamok alapján készült el – egykor számos más várunkban is létezhetett hasonlóan lakályos, a szomszédos tér kandallójából fűtött „asszonyzoba”.

Felesége halála után György őrgróf már alig fordult meg Gyulán, itteni várnagyaival és udvarbíróival csak levelek útján értekezett – egyedülálló forrásanyagot hagyva így hátra németországi családi levéltárában a vár és uradalma korabeli életéről. György a mohácsi csata után el is hagyta az országot, birtokait a kettős királyválasztást követően új hatalmasok foglalták el, majd végül a gyulai erősség Habsburg Ferdinánd király kezére került. Ezzel történetének egy új fejezete kezdődött el,

A vár 1850 körül délkelet felől

melynek számos részletét – így a körülötte kiépült hatalmas erőd maradványait – ma is zajló újabb ásatások tárják fel.

A vár termeiben ma látható, immár lassan másfél évtizedes kiállítást reményeink szerint mielőbb egy, a vár 600 éves történetének – a szomszédos Almásy-kastély „látogatóközpontjához” méltó – korszerű és élményt keltő bemutatása váltja majd fel.

Rekonstrukció a vár 1566-os állapotáról dél felől

Bontják a vár keleti szárnyát 1883-ban

Vár a város alatt

MOLNÁR CSILLA – FOGAS OTTÓ

SZEGED középkori eredetű *castruma* mára kevés helyen látható a jelenlegi városképben. Az egykori 50.000 m² alapterületű alföldi erősség falmaradványai ma már 90 százalékban a belvárosi épületek és parkok alatt futnak. Elbontására az 1879-es nagy árvízet követő szükségszerű újjáépítés során került sor. Mindössze a délkeleti saroktornya (Vízibástya) és a ma „szegedi várnak” nevezett, barokk kori Mária Terézia kapu élte túl a szisztematikus és tervszerű elbontást.

De mit is tudunk erről a várról? Egyszerre sokat és keveset. Tudjuk, hogy 1308 és 1318 között Dénes fia Pál mester az óbudai és szegedi várak várnagya. Várnagy pedig vár nélkül nincs, tehát kijelenthetjük, hogy ekkor már Szegeden áll egy, a kor fogalmai szerint várnak tartott épület. De hogy is nézett ki? Mi volt a legrégebbi magja? Milyen sorrendben épültek a falai? Nos, ezekre a kérdésekre keresi a válaszokat egy régész, és minden újabb ásatáson azt reméli, legalább valamelyikre választ kap.

Ki kell azonban ábrándítanom az olvasót, sok kérdésre nemhogy nem kaptunk egyenes választ az ásatások során, de nem egy esetben még a kérdéseink száma is nőtt! De miért is olyan nehéz a válaszok keresése?

A Szegeden csak „nagyárvízként” emlegetett 1879-es pusztító erejű áradás romba döntötte a város nagy részét. Hiába élte túl a vár az árvizet, és hiába nyújtottak falai sok szegedi lakosnak menedéket, az újjáépítési tervekben a vár már nem szerepelt, így az Alföld legnagyobb

A szegedi vár és ezen belül a déli kapu legszebb ábrázolása a mariazelli kegykép részletén

A szegedi nagy árvíz. A várfalakon jól látszanak az odamenekült polgárok sátrai

téglavárára – pont az erősségbe beépített és onnan kinyerhető rengeteg téglá miatt – kiadták a bontási engedélyt. Ez a módszeres bontás több ütemben egészen 1883-ig zajlott, és ez alatt az idő alatt a korabeli felszínhez képest legalább egy méterrel mélyebb szintig termelték ki a falakat. Ha ehhez hozzávesszük a napjainkig keletkező, mintegy 1,5 méter vastag terprendezési rétegeket, akkor azzal szembesülünk, hogy az egykor 8–10 méter magas falak maradványai ma már közel 3 méter mélyen futnak a jelenlegi gyönyörű városképet adó épületek és utak alatt.

A bontás után a szegedi várról több elméleti munka is napvilágot látott ugyan, de tényleges gyakorlati kutatás hosszú ideig nem történt. Sőt, a vár belső területén 1999-ig nem is folytak ásatások. Ekkor dr. Horváth Ferenc vezetésével indult meg az egykor Szent Erzsébet tiszteletére emelt, 14. században épült, impozáns méretekkkel rendelkező, a középkori vár központjában álló vártemplom tervszerű feltárása.

Balra lent: A vártemplom belsejében eltemetett 15–16. századi családi kripták feltárása

A vártemplom feltárása 12 ásatási idényen át tartott pályázati és városi támogatással. Ennek köszönhetően ma már ismerjük falainak pontos helyzetét, építési periódusait, illetőleg a templom belsejébe és köré ásott több mint ezer sír feltárása révén számos információt szerezhetünk az ide temetkező egykori szegedi lakosságról is.

A szegedi vár kutatása igen korán elkezdődött, gyakorlatilag már a bontással egy időben. Kováts István szegedi építőmester ugyanis – látva, hogy milyen kulturális érték megy veszendőbe – a saját pénzén vásárolta fel a bontás közben előkerült középkori kőfaragványokat, majd azokat később a városnak adományozta, megalapozva ezzel a Móra Ferenc Múzeum ma is megtekinthető kőtárát.

A feltárt északnyugati saroktorony összesítő rajza

Ezzel párhuzamosan 2007-ben az egykori fellebbviteli ügyészség pincéjében közel 400 m²-en nyílt lehetőségünk további kutatásokat is végezni. Ennek eredményeként szinte teljes egészében sikerült feltárni a vár északnyugati saroktoronyát a hozzá csatlakozó északi és nyugati várfalszakaszokkal együtt. A feltárás legnagyobb eredménye az volt, hogy szinte közvetlenül az épület pincéjének a padlója alatt előbukkant a várfal, így itt néhol 1-1,5 méter magas felmenő falat is találtunk. Sikerült a bástya mindhárom lőrését is feltárunk, sőt, az udvar felőli oldalon a bástya teljes boltozatát is megtaláltuk.

Az északnyugati saroktorony ép lőrésének feltárása

2010-ben és 2012-ben egy árvízvédelmi projekt keretében további két-két szelvényt nyithattunk az északi és déli várfalszakaszokra. A feltárás célja a falak pontos helyzetének meghatározása volt. Bár ezek során a falak építési idejét régészeti módszerekkel nem sikerült pontosítani, ám fontos szerkezet-

Az északi várfal legmagasabban megmaradt falszakasza

beli megfigyeléseket tudunk tenni. Kiderült, hogy mégsem bontották el mindenhol olyan mélyen a várfalakat, mint azt korábban feltételeztük. Az északi fal esetén azzal szembesültünk, hogy a Tisza-parton ma is álló töltés alatt a várfal mindössze 60 cm mélyen található, de a Tiszától távolodva, fokozatosan egyre mélyebben bontották el. Ennek köszönhetően itt már több mint 4 méter magas felmenő falat tárhattunk fel. Azonban a kutatószelvényünk igen nagy mélysége miatt a feltárást már nem tudtuk teljesen elvégezni, így az északi fal alapjait itt nem sikerült elérnünk.

A déli várfalra nyitott szelvények esetében ebből a szempontból szerencsésebbek voltunk. Itt elértük az alapozás szintjét is, ahol megállapíthattuk, hogy a várfal alapozása ez

A rózsealapozás kifejezetten vízjárta, illetve mocsaras területeken használt építési technika volt. Viszonylag sűrűn 5–10 cm átmérőjű karókat vertek le egymás mellé, majd erre fektették a rózsekötegeket, és erre került a törmelékes alap, amire azután a falat felhúzták. Az így „könnyített” alapozás célja az volt, hogy a falazat ne süllyedjen el saját súlyánál fogva az iszapos altalajra.

A déli várfal kibontva. A fal alján jól látszódik a rózsealapozás karósora

esetben egy mindössze 60 cm vastag téglatörmelék volt, alatta pedig rózsealapozás nyomait sikerült megfigyelnünk.

Ami azonban az előbb említett négy szelvény feltárása során egyaránt feltűnt, az az, hogy a vár barokk erőddé alakítása során kiépült kazamatarendszer nagymértékben megsemmisítette és/vagy összekeverte a korábbi korszakok régészeti jelenségeit. Így a bolyga-

tások miatt gyakran tapasztaljuk, hogy az Árpád-kori cserépbográcsperemek és a török kori edénytöredékek a 19. századra keltezhető cseréppipákkal együtt kerülnek elő.

Így érkezünk el a tavalyi évi nagy munkánkhoz, a vár déli kaputornyának feltárásához. Egy igen szerencsés „csil-lagállásnak” köszönhetően Szeged városa és az örökségvédelem egyaránt támogatta, hogy egy parkrendezési pályázat keretében feltárást végezzünk a déli kapu területén. Célunk legalább három sarokpont megtalálása volt, hogy végül egy kiserkeszthető alaprajzot kaphassunk a kapuról. Egy kiserkeszthető alaprajz lehetővé teszi, hogy a park felújítási munkálatainak keretében az itt futó várfalak és védművek a felszíni burkolatban pontosan jelölhetővé váljanak, ezzel is érzékeltebbé téve a szegediek és az ide érkező turisták számára a vár egykori tekintélyes méreteit, elhelyezkedését.

A kapuról elérhető minden szakirodalmi adatot összegyűjtve jelöltük ki végül az első szelvényünket. Először egy kisebb területen kezdtünk dolgozni, és csak az első falrészletek előkerülése után nyitottunk további szelvényeket. Az ásatás során megfigyeltük, hogy a déli kapu falának szerkezete egyedi, a korábbi feltárásokon hason-

A szegedi vár utolsó komoly átépítésére a barokk korban, 1764-ben került sor. Ekkor a középkori falak belső felére boltozott helyiségekből álló kazamatasort építettek. Ez az északnyugati és az északkeleti falak mentén végighúzódik, de a Tisza felőli oldalon – ahol egy korábbi áradás miatt a középkori fal a Tiszába dőlt – nem a korábbi fal vonalát követték, hanem a vár ívét beljebb hozva, egy új falszakasz létesítettek. Ide került a vár új bejárata is, a Mária Terézia-kapu, mely az egyetlen, a bontást túlélte része a várnak.

ló technikával épült falszakaszt még nem találtunk. Egy nagy méretű vasszögekkel összeűtött, hosszanti és merőleges irányú gerendákból álló rácsszerkezet adja ugyanis a kapu falának vázát, ahol a gerendák közötti részeket téglatöredékekkel töltötték ki. Csak a falak széleire építettek be egész téglákat, melyek egyfajta köpenyként a gerendák végeinek eltakarására is szolgáltak. A fal 270 cm széles, ami több mint 30 cm-rel szélesebb a déli várfalnál. A feltárás során a déli kapu és a déli várfal csatlakozását is meg tudtuk figyelni, igaz, csak a külső falsík esetében. Az épület várudvar felőli szakaszán ásatási szelvényünkbe esett a kapu bejárati szakaszának keleti oldala is. Itt két, a vár barokk kori időszakára keltezhető út és ezekből leágazó, a Tisza irányába tartó járda részletét sikerült feltárnunk. De sikerült több a török korra keltezhető további útrészletet és szintén ezekből az utakból leágazó, javarészt természetből és téglából lerakott járdarészleteket is feltárnunk. Egy, a török kor kései időszakára keltezhető épületrészlet is a szelvényünkbe esett. Ennek pontosabb funkcióját nehéz lenne meghatározni, mivel az épületnek csak egy kis szelete volt feltárható. Miután közvetlenül a kapu bejárata mellett került elő,

sítésével egy „árkot” alakítottak ki a falban, melynek végét egy másodlagosan oda helyezett faragott kő zárta. Mivel a fölötté levő járszinteken is többször megfigyelhettünk téglafa küszöböket, így itt is felmerült ez a magyarázat, de akár csapórács árkaként is értelmezhető. De, ami a legfontosabb: a feltárt 120 m²-nek köszönhetően sikerült elkészíteni a déli kapu kiserkeszthető alaprajzát is.

A kapu építési idejét a megfigyelt régészeti jelenségek összessége alapján – melyeknek ennél bővebb kifejtése szétfeszítené e cikk kereteit – az építés idejét a 14–15. század környékére helyezhetjük.

Ugyan az utóbbi években szép számmal gyarapodtak a várat érintő feltárások, de ezek általában kis felületűek voltak, és többnyire célzottan a várfalakra irányultak, illetve a vártemplom területén zajlottak. S ha végzünk némi statisztikai számítást, akkor rögtön kiderül az is, hogy a vár területének eddig alig több mint a 4%-a került csak feltárásra, így egyáltalán nem meglepő, hogy még mindig jóval több a várral kapcsolatos kérdésünk, mint a válaszuk. De szerencsére már tudjuk, hogy jövőre is legalább három új szelvényt nyithatunk, s így a szegedi vár újabb részleteit tárhatjuk majd fel, s idővel reményeink szerint több lesz a válaszaink száma, mint a kérdéseink.

A déli kaputorony falrészlete a kibontott gerendaágyakkal

A déli kaputorony kiserkeszthető alaprajza légi fotón

így esetleg egy kapuórhely részlete is lehetett. Továbbá a török kor elejére keltezhető, a kaput érintő átépítés nyomát is sikerült megfigyelnünk. A bejárati szakaszon, a fal középvonalában egy hosszanti irányú gerendaágy kiszéle-

Vár a város alatt (Kratochwill Mátyás nyomán) Kék szín: a 2007–2017 közötti, várfalat érintő feltárások pontos helyei: 1. Északnyugati saroktorony (2007) 2. Északi fal (Stefánia sétány I. – 2010) 3. Déli fal (Stefánia sétány II. – 2010) 4. Déli kapu (2011; 2017) 5. Északi fal (Partfal I. – 2012) 6. Déli fal (Partfal II. – 2012) Sárga szín: A vár ma is látható részei: 7. Mária Terézia-kapu 8. Vízibástya

A helyreállított templom és az erődítés műemléki bemutatása 1999-ben

Béres Mária

Óföldeák erődített temploma

Az írott források

CSONGRÁD megye Makói járásában a Száraz-ér és a Batidai-sík egybe szakadt mocsarából kiemelkedő platón terült el a 11–17. századra keltezhető *Fyldeak* település, melynek délkeleti negyedében egykor is, most is, tekintélyt parancsolóan magasodik a középkori eredetű templom. Az egyházi épülettel kapcsolatban kisebb kutatásokat már az 1860-as évektől kezdve folytattak; a legutóbb 1989 és 1995 között épp e cikk szerzője. A falu Árpád-kori eredetét a templomdombon talált régészeti leletek, így II. István (1116–1131) pénzével keltezett sírok, de feltételelesen akár a település neve is igazolhatja. A helynév előtagja ugyanis a Philippus/Fülöp személynévre mehet vissza, s akár a Gellért püspök (977–1046) mellett működő Philippus diaconus [‘egyházszolga’, ‘szerpap’ – a szerk.] is állhat mögötte. A falunév utótagja a deák/írástudó ember köznévből ered, s az ilyen típusú településnevek elszaporodása a 14. századtól jellemző. Mindenesetre írott forrásokban a helynév először 1332-ben, *Jacobus de Fyldyak* királyi ember nevében jelentkezik Károly Róbert uralkodása (1301–1342) alatt. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a településnév – összefüggésben a településtörténettel – egy, a 14. századtól jellemző névváltozásból született.

A középkori földesúri templomra vonatkozó legfontosabb írott adat 1429-ből származik, ekkor V. Márton pápa adott ki Balázsfiá Dénes kérvényére egy bullát. Ez a fémpecséttel ellátott oklevél nemcsak a kérelmező pappá szentelésének tényét tanúsítja, hanem beiktatja őt a földesúri Szent Márton-templom javadalmaiba is.

Fyldeak (Földeák) templomának ábrázolása Lázár deák térképén 1528 táján

A templom képe Délről 1753-ban

Egyházi tekintetben a csanádi püspök és főesperes fennhatósága alá eső településen az egyik legjelentősebb birtokos a csanádi káptalan volt, a 16. században a csanádi nagyrépost szedte innen az egyházi adót. A helység a középkorban Csanád vármegyéhez, 1526 után Szapolyai János országrészéhez tartozott, majd elfoglalta a török. A 17. század közepétől mint földesúri hatalomtól független, reformátusok lakta helységet említik, önálló tanácsa és bírása volt, 1658-tól ismert pecsétje. Figyelemre méltó adat, hogy 1662-ben gróf Balassa Imre hivatalosan Földeák birtokosa lett, aki 1679-ben a földesúri adó beszedésére néhány lovasból álló zsoldos csapatot szervezett ide. A megerődített templomnak ekkor katonai szerepe is lehetett. A török alóli felszabadító háborúk során a falu elnéptelenedett, a 18. század első negyedében katolikusokkal települt újjá.

Földeákat 1845. május 28-án árvíz öntötte el. Egykori lakói a falu területét elcserélték az 1729 óta ott birtokos Náway család karabukai birtokaiért. Az áttelepüléskor azonban nem néptelenedett el a régi helység sem. Mára tehát ismert az Árpád-kor óta lakott településből kialakult Óföldeák falu, valamint tőle északkeletre 5 kilométerre található az 1845-ben alapított Új-Földeákból kifejlődött Földeák nagyközség.

A képi megjelenés

A falu templomát a 16. század eleje óta több nyomtattott és néhány kéziratos térkép is ábrázolja. A legkorábbi megjelenés Lázár deák 1528 körül készült „abroszán” található. Tudjuk, hogy a mű *Fewldeak* esetében is meglehetősen pontos. A települést ugyanis a kartográfus egy teknős, nagy árokkal körbevett területtel, az északnyugati szakasz belső partján álló, gótikus hajlásszögű tetővel, négy keskeny, résablakkal ellátott vaskos toronnyal (a harang- vagy a kaputorony) jellemzi. Ugyancsak izgalmas források „possessio Földeák” egyazon mérnök által 1753-ban felvett térképei, melyek a Náway család két

A templom képe Északról 1753-ban

Vertics József 1787-ben rajzolta le a templomot

ága megrendelésére birtokmegosztás céljából készültek. Mindkét felmérésen lerajzolja a templomot az ismeretlen szerző, ám az egyikben kidolgozott az ábra, és északi irányból áll előttünk, míg a másikon elnagyolt a rajz, és délről mutatja a templomot. Vertics József 1787-es munkáján az egyházi épület északi oldalát látjuk, s a hajó végében barokk fedélsíkkal egy különálló harangtorony emelkedik jóval a templom fedélszékeinek gerincmagassága fölé.

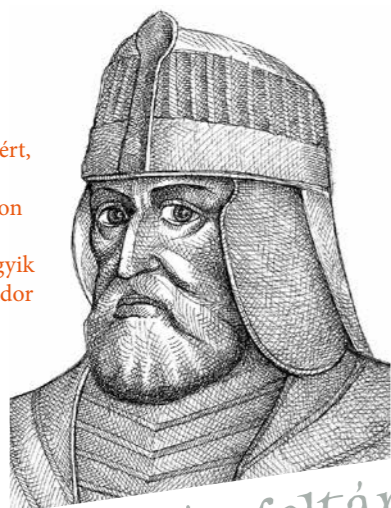
A templom 1989–1995. évi kutatása

A dombot megközelítően kör alakban övező Árpád-kori sáncárok feltöltésével és a terep egyengetésével alakult ki a középkori építkezést megelőzően a nyugat felé kissé lejtő, tőzjásdad formájú plató, amelynek a középpontjában épült a 15. század első negyedében már álló, zömében máig fennmaradt gótikus téglatemplom. A templom középkori boltozata elpusztult. Előbb a szentély vált az enyészett martalékává, kijavítása során a fedélszékekkel összenyitott fáfödémeket kapott, végezetül csehsüveg-boltozattal zárták le. A hódoltság kori összenyitott földem/fedélszék faszerkezet, illetve a szentély lefedésének ez a módja a ferencesek által kedvelt megoldás volt. Az eredetileg sík földemmel ellátott hajót később beboltolták, majd ennek leomlása után a 18. században kazettás fáfödémekkel fedték be. A templom külső vakolatának átvizsgálását a falkutatás követte. A templom belsejében végzendő teljes feltárás eredménye nélkül a jelenlegi templom alapjainak és lábázatának egy része csak feltételelesen azonosítható egy késő Árpád-kori, kora gótikus templom maradványaival.

Az erődített templom a levegőből

Balassa Menyhért,
az 1662-1667
között Földséákon
hatalmaskodó
Balassa Imre egyik
őse - Muhi Sándor
grafikája

56

Az erődítés feltárása és rekonstrukciója

Részben a helyreállítást megelőzve, részben azzal párhuzamosan folyt a templom külső környezetében a régészeti munka. Több mint ezer köbméter földet talicskáltunk el ahhoz, hogy kibontakozhasson a templomot övező középkori erődítésrendszer egy olyan térségben, ahol a történelem viharában a középkori épületállomány csaknem teljesen megsemmisült.

A templomot övező erődítés alapozása kissé szabálytalan, lekerekített sarkú, leginkább trapézhoz hasonló formájú 24–26×38 méteres nagyságú területet fog közre. Az erődítésfal felmenő része az alapozásnak megfelelően kb. 70–80 cm széles lehetett, s elérhette a 4–7,5 méteres magasságot. Néhány helyen az erődítésfal belső lábánál ledöngölt földpadka, továbbá elpusztult oszlophely maradványát azonosítottuk. Sajnos kézzel fogható leletek nem maradtak fenn arról, hogy a falakon voltak-e lőrésesek, vagy a fal belső oldalán (tetején?) kiképzett mell-

A középkori erődítés északnyugati sarka, a 17. századi megerősítéssel

védőről tudtak-e fegyverekkel válaszolni a védők az ellenséges támadásokra. Néhány más – elsősorban a hajdúsági és a dévaványai – erődített templom térbeli és időbeli közelsége, valamint a Lázár deák térképén megfigyelt toronyábrázolás alapján feltételezhető, hogy lőréseseket alkalmaztak a földesáki erődítésfal esetében is. A falra és a belső faoszlopokra támaszkodó gyilokjáró lehetőségét erősíti a kaputorony belsejében rekonstruálható faszerkezet is. Feltételezhetjük, hogy szükséghelyzetben állandó őrszemélyzetet is tartottak az épületegyüttesben, mert az északi torony alatti sáncárcszakasz betöltése háztartási szeméttel telített volt.

Az egykori harangtorony a templomdomb északi peremén található, eredetileg fából készült. Téglából történt átépítése után bekapcsolták az erődfalba. Az egykori őrszemek a 80–90 cm vastag téglafalazatú, 12–15 méter magas gótikus harangtorony legfelső szintjéről – 1787-ben Vertics József már legalább 16 méter magasnak rajzolta –, a templom tetőgerince fölött a középkori Vásárhelyt is láthatták.

A kissé szabálytalan alaprajzú kaputorony a templom nyugati homlokzata előtt állt, egyszerre épült

A harangtoronyt - 1518 táján történt átépítése után - bekapcsolták az erődítésbe

az erődítés falával. Ennek a gyalogkapunak úgy 12–18 méter magas tornyából Makóra és – az egykori növényzet függvényében – Szegedre pillanhattak. A torony meglehetősen rossz statikai helyzetbe került, hiszen keleti fala a feltöltött Árpád-kori sáncárcokon feküdt, ezért fennállása alatt többször meg kellett erősíteni. Bejáratát kívülről a sáncárcokon átívelő fahídon, a rézsűsre faragott domboldalon közelítették meg, belsejében a szintkülönbséget a gyalogosok számára lépcsőkkel egyenlíthették ki.

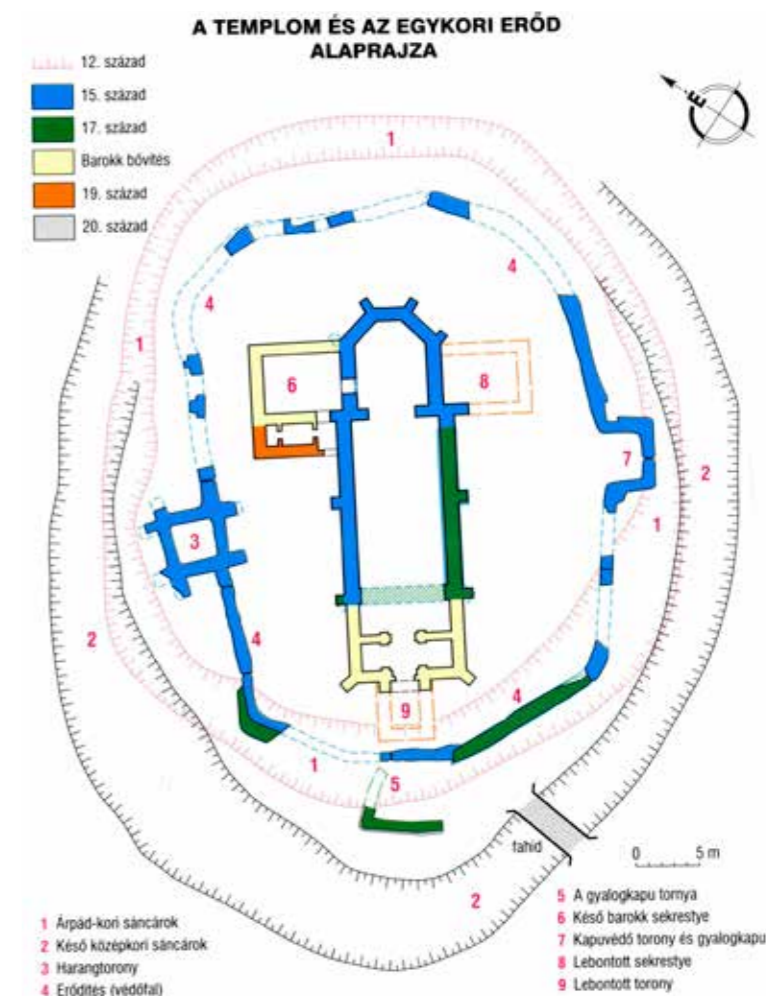
Helyét tekintve pontosan megadható a déli kocsikapu, melyhez – a 18. századi térképek alapján – a Makóról érkező és Vásárhely felé tovább vivő út vezetett. A kapuvédő tornyocska 2,70×3,60 méter nagyságú területet övez. A viszonylag alacsony déli tornyocskából tiszta időben Makót, s az abból az irányból közeledőket ellenőrizhették, bár az elsődleges feladata a szekerekkel történő bejárást segítő kapu védelmének biztosítása lehetett.

A sáncárcok szélessége 4,5 métertől 7 méterig terjed, mélysége 2,5–3 méter között változik. Csak magas vízállás, illetve áradások esetén ideiglenes jelleggel tölthették fel az árkot vízzel, tehát szárazárok volt, s inkább a csapadékvíz összegyűjtésére szolgált. Úgy tűnik, a középkori erőd belseje nyugat felé alig 1%-os szögben lejtett, így a felesleges vizet a nyugati kapu környékén lehetett kivezetni.

Kelet felől a falon és az árkon kívül a domb lábánál meghúzódva a település háza öveztek az épületegyüttest, s ebben az irányban terült el a Száraz-ér által létrehozott mocsárvilág, innen ellenség nem fenyegette az erődbe menekülőket.

Az okleveles adatokból kihámozható évszámokat, a vakolat -, fal- és alapkuta-

Az időrend

57

tás, valamint a régészeti feltárás útján meghatározható időrendet esetünkben szerencsés módon a kölni dóm laboratóriumában készült termolumineszcens vizsgálati eredménnyel is kiegészíthetjük. Figyelembe véve, hogy a török aligha egyezett volna bele saját fennhatósága alatti területen ellene is felhasználható új erősség kiépítésébe, feltételezhetjük, hogy 1552 előtt már meg kellett épülnie a tornyokkal is ellátott védőfalnak. Az erőd kiépítésének legkorábbi, 15. századi, esetleg 16. század eleji keltezését erősíti a 64. sírban talált 1518-as ezüstérme.

Építészettörténeti kérdések

A hazai késő középkori erődített templomok és kolostorok kutatása a régészeti feltárások eredményeképpen az elmúlt évtizedben előtérbe került. Ha csak a részletesebben közzé tett, a mai Magyarország területére eső késő középkori – kora újkorai erődített

templomokat vesszük figyelembe, máris nyilvánvaló, hogy a „templomvárak” hazája nemcsak Erdély volt. Tisztázásra szoruló kérdés, hogy az árokkal és/vagy fallal körbevett egyházi épületeket erődítettnek tarthatjuk-e, vagy csak azokat soroljuk ebbe a kategóriába, amelyek övező falán megjelennek a várépítészetből ismert, épített hadászati elemek (lőrés, torony, gyilokjáró stb.).

Az általam feltárt erődített templom legjobb erdélyi párhuzama a homoródszentmártoni. Az óföldraki erődített templom – a Délkelet-Alföldre feltételezhető társával együtt – megépítése idején a teljesen soha be nem fejezett délvidéki végvárrendszer részét képezte. Vannak olyan adatok, melyek azt igazolják, hogy ezek a kicsiny erősségek többezres létszámú haderő támadásának is képesek voltak ellenállni, amennyiben a védők kellően felkészülhettek (Szikszó, Nagykőrös). Ugyanakkor a helyi

lakosság életének, vagyonának és a fizetendő adójának védelmére, a portyázó martalócok, felbérelt zsoldoscsapatok támadásai visszaverésére bizonyosan valamennyien alkalmasak voltak. Miként arra is – feltételezhető nagy számuk miatt –, hogy felvonuló sereg kisebb-nagyobb egységeit ideig-óráig lekössék, s ezzel mozgásukat lassítsák, lélegzetvételnél haladékos nyújtva, élelmiszer- és emberutánpótlást biztosítva a tágabb térség védelmére rendelt (vég)várak erejéhez. Temesvár (1552), Gyula (1566), Csanád (1573) eleste után Földrak végleg török megszállás alá, de közigazgatási központjaitól távolabb került. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a már korábban létrehozott erődöt a település lakói kijavíthatták, és szinte változatlan formában őrizhették meg a hódoltság alatt.

Földrak (Földrak)
16. században, erődített
templomának
3D rekonstrukciója

Bácsmegi Gábor

Velencei várak Krétán ⁵⁹

Fortezza és a tenger, Rethimno

Konstantinápoly meghódítása
a IV. keresztény hadjáratban (1204)

KRÉTA szigetén nemcsak a híres ókori romok, gyönyörű tájak, változatos tengerpartok, ízletes ételek és italok rajongói találják meg örömeiket, hanem a középkori várak szerelmesei is. A középkori krétai erődítmények egy része a keresztény háborúk időszakához kapcsolható. Az 1202-ben induló IV. keresztény hadjárat eredeti célja Kairó elfoglalása volt, ahová Velence hajóival jutottak volna el a keresztény hadak. Azonban a viteldíjat nem tudták kifizetni, s ezt kihasználva az adriai köztársaság saját céljaihoz kezdte el használni őket. Először a magyar kézen lévő Zára alá vitték a sereget, melyet így 1202-ben sikerrel el is foglaltak. A zárai ostrom után a következő cél Konstantinápoly volt, amit a keresztények 1204-ben vettek be. Ekkorra Kréta szigete is a keresztény sereg vezére, Montferrati Bonifác kezére került, aki azonban nemsokára eladta azt Velencének. A nagy rivális Genova elfoglalt ugyan néhány területet a szigeten, azonban a század közepére Kréta teljesen velencei uralom alá került. A birtokbavétel után nem sokkal elindultak az erődítési munkálatok is. Ekkoriban a sziget szinte teljes partvidékén megjelentek a velencei erősségek, ezek vagy a korábbi várak, erődítmények átépítései, vagy teljesen új várak voltak.

Kréta szigete

A nagyobb krétai városokban általában a korábbi, bizánci időszakban épített falakat javították meg és bővítették ki a velencei építőmesterek. Sajnos ezek közül sok a későbbi építkezések áldozatául esett, és mára már zömük nem látható. Hania (Kánea), Rethimno és Iráklío (Candia) korai velencei várai ilyenek, melyek alaprajzait a régészeti kutatások során rekonstruálták. A várak alapanyaga minden esetben a szigeten bőségesen rendelkezésre álló kő volt.

A 13. század elején készült a Kréta déli partján fekvő lerapetra négyszögletes vára, melyet 1508-ban egy földrengés pusztított el. A rombolás olyan nagy volt, hogy teljesen nem is építették újjá, bár még 1626-ban is javították a falakon. A tűzfegyverek megjelenésével azonban a vár falai már elavultnak számítottak.

Velencei világítótorony Haniában

Lerapetra vára belülről

A városfalak maradványai, Hania

Hajreddin Barbarossa török kalóz, majd az oszmán flotta admirálsa volt, részben neki köszönhetően vált az Oszmán Birodalom a 16. század folyamán a Földközi-tenger urává, egészen az 1571-es lepantói csatáig.

1570-ben támadták meg az oszmánok, majd 1571-re sikeresen el is foglalták a szigetet. Ez a két támadás nagy hatással volt a velenceiekre, akik jelentős erődítési munkálatokba fogtak Krétán. Mindenhol a korszakban modernnek számító fülesbástyákkal ellátott, vastag falakat emeltek. Először Haniában kezdtek nagyszabású építkezésekbe még 1536-ban, melyek 1568-ban be is fejeződtek. A kikötő védelme érdekében 1620-ban egy kisebb erődöt, az úgynevezett Firkas-erődöt építették meg. Rethimno városfalának építését 1540-ben kezdték meg, és 1570 körül készültek el vele. 1571-ben azonban török kalózok fosztották ki a várost, mely újabb lökést adott egy komolyabb erősség építésének. 1573-ban a korábbi

lakat építeni, melyek befejezéséhez azonban több mint 100 év kellett. A kikötőt korábban egy bizánci torony védte, melyet a velenceiek leromboltak, és helyére egy kisebb erődöt emeltek 1523 és 1540 között. A munkálatok végzetével – a Koules nevű kikötői erőd mellett – egy mintegy 3 kilométer hosszú vastag fal és hét nagy méretű bástya védte a várost.

Nemcsak magán Krétán, hanem a stratégiai fontosságú kisebb szigeteken is elszánt erődítési munkálatokat folytattak a velenceiek. 1570 és 1573 között Szouda szigetén a török kalózok és hajósok miatt egy nagyobb erődöt építettek, mely sokáig sikeresen

Hajreddin Barbarossa török kalóz

I. Szulejmán szultán

Gramvousza várának építését is, mely 1579-ben kezdődött és 1584-ben fejeződött be.

1645-ben egy hatalmas török flotta hajózott ki Konstantinápoly kikötőjéből. A máltai lovagok és Velence is feszülten figyelte, merre tart az oszmán hajóhad. Velence húzta a rövidebbet: a törökök Kréta nyugati partján szálltak partra, majd hozzákezdtek Kánea ostromához, melynek védői két hónapnyi hősie ellenállás után feladták a várat. Az ostromlókat vezető Juszuf pasa engedélyével a keresztény katonák szabadon elhagyhatták a várat. (Később Juszuf az életével fizetett azért, mert nem tudta elfoglalni

Frangokastello a tengerpart felől

Fortezza, Rethimno

vár helyén kezdtek neki egy jelentősebb, fülesbástyákkal ellátott vár építésének, melyet 1580-ban fejeztek be: ez lett az úgynevezett Fortezza. Iráklíoiban 1462-ben kezdtek új fa-

Az ideiglenes kikötő nyomai, Rethimno

védték az öblöt. Az Agiosz Nikolaosz közelében lévő Spinalongán 1579-ben kezdték az első falak építését, majd 1584-ben kibővítették a várat. Szintén ehhez az „erődítési lázhoz” kapcsolhatjuk

Sitia vára Kréta északi partján

A kikötőt védő erőd, a Koules, Iráklío

Az iráklío erődítmény egyik bástyáján temették el Nikosz Kazándzakisz, a világhírű görög író, aki többek között a Zorbász, a görög és a Krisztus utolsó megkísértése című művek szerzője. Utóbbi kötete miatt az egyház nem engedélyezte, hogy felszentelt földben nyugodjon.

Az ostromlókat vezető Juszuf pasa engedélyével a keresztény katonák szabadon elhagyhatták a várat. (Később Juszuf az életével fizetett azért, mert nem tudta elfoglalni

A hosszú ostrom során ellőtt ágyúgolyók, Iráklío

Krétát, illetve mert elengedte a védőket.) A velenceieknek egyébként kevés katonájuk volt Krétán, ezért inkább a török utánpótlást igyekeztek megakadályozni, miközben diplomatáik egy széles európai koalíció létrehozásán ügyködtek. A máltai hajókra egyébként a török elleni háború végéig számíthattak a velenceiek.

1646-ban egy új vezér került az oszmán hadak élére: Deli Hüszejn, aki egyenesen Budáról érkezett Krétára átvenni a parancsnokságot. 1646 őszén a törökök megtámadták Rethimnót, és a várost egyetlen rohammal be is vették. Mivel a kikötő ennél a támadásnál elesett, ezért a védők a várfalak tövében vájták ki a tengerparti aljzatot és az alapkövetet a hajóknak. Ezeket a „szükségkikötőket” csak néhány éve tárták fel a görög régészek. A Fortezza védői egy darabig ugyan sikeresen védekeztek, azonban hamarosan kifogytak az utánpótlásból, így kénytelenek voltak feladni a várat.

A következő évben Deli Hüszejn a vidéket hódoltatta, majd 1648-ban a legnagyobb „falat”, Candia ostromához

kezdett, mellyel elindult a történelem egyik leghosszabb ostroma (1648–1669). A sikeres védekezés egyik kulcsa az volt, hogy az adriai köztársaság tengeri úton folyamatosan utánpótlást tudott nyújtani az ostromlott városnak. Biztosítani tudta számára mind az élelmiszert, mind a hadianyagokat, mind pedig a katonákat. Ráadásul a kikötőben található arsenálokban tárolt hajóalkatrészekből aránylag gyorsan össze tudtak állítani egy-egy hadihajót, mely sikeresen vette fel a harcot a török flotta hajóival. (A nemrég átadott Koulesben meg lehet tekinteni a közelben feltárt elsüllyedt hajók rakományának egy részét is.)

A védők nemcsak a falakban bíztak, hanem komoly sáncrendszerrel is emeltek, mely sikeresen tartotta fel az ostromlókat. A rohamok többsége a föld alatti aknáknak történt, ahol nemritkán több száz ember harcolt egymással a felszín alatt. A hosszú ostromot nem úgy kell elképzelnünk, hogy 21 évig folyamatosan rohamoztak a támadók, hanem olykor

Nikosz Kazándzakisz sírja, Iráklío

– akár évekre is – megelégedtek csupán az ostromzárral. Mindenesetre a védők kitartását jelzi, hogy 56 rohamot vertek vissza, 96 alkalommal törtek ki és 45 nagyobb csata zajlott a föld alatt. A védők kb. 30.000 ágyúgolyót lőttek a városból, ezek zöme méretben eltért a török ágyúgolyótól, így az oszmánok inkább új ágyúkat öntöttek, amikkel vissza tudták löni a velencei ágyúgolyókat.

Spinalonga

Erőd Spinalonga szigetén

1669-ben azonban kritikusra fordult a helyzet, így a megfogyatkozott védősereg végül feladta a várost. Az ostromot akkoriban vezető Köprülü Ahmed nagylelkűen elengedte a védőket és a lakosokat, akik a velencei hajókon hagyták el Krétát. Mindössze hat ember maradt a városban. Az offenzíva mérlege majdnem 31.000 velencei és 118.000 török halott volt. Ezzel véget ért Kréta oszmán ostroma.

Illetve mégsem, hiszen három, a közeli szigeteken lévő vár továbbra is velencei kézen maradt: Gramvousza várát csak 1691-ben adta fel nápolyi kapitánya, azonban a törökök hamarosan elhagyták azt. Később kalózok települtek Gramvouszára. Szouda várát 72 napi ostrom után foglalták el az oszmán seregek 1715-ben, míg Spinalongát csak az 1715-ben kötött békeszerződés keretében adta át Velence.

Az elfoglalt várakba a törökök muszlim lakosokat telepítettek, akiknek a zöme az oszmán uralom végéig maradt Krétán, sokuk csak az 1923-as lakosságcsere-egyezmény keretein belül hagyta el végleg a szigetet.

Gramvousza

1667-ben magyar követek az ostrom alatt tárgyaltak Köprülü Ahmeddel a Nádasdy- és Zrínyi-féle felkelésről, azonban a török vezér elhárította a megkeresést azzal, hogy térjenek rá vissza Candia elfoglalása után.

Iráklío térképe 1625-ben

Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi

64

„Pusztabánya hol régenten üvegbánya volt, egyes maradványa még látható”

Az utolsó mecseki üveghuta története

Üvegművesség a Kelet-Mecsekben

Pesty Frigyes 1860-as években íródott helynévtárában így emlékezik az utolsó mecseki üveghutáról, ami nem véletlen, hiszen az üvegművesség az akkor még nem is oly távoli múltban virágzó iparág volt hazánkban. E manufaktúrák a török kiűzését követően, a 17. század végétől lendültek fel. Ekkor terjedt el szélesebb társadalmi körben az ablaküveg és a mindennapi használatra szánt ún. öblösüveg vagy parasztüveg. A Kelet-Mecsek vidéki üveghuták jelentőségére utal, hogy termékeik a Dél-Dunántúlon kívül Szlavóniában és a Dél-Alföldön is megjelentek.

A feltárt és állagmegóvott üvegcsűr napjainkban (a szerzők felvétele)

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

A Kelet-Mecsekben a 17. század legvégétől a 19. század elejéig több, egymást követő egyházi uradalmi műhelyben készítettek üveget. Német származású hutameszter-dinasztia kötött traktusokat (szerződéseket) a nagy erdőségeket birtokló egyházzal, majd megtelepedett itt délnémet-cseh-morva munkásaival. A korai és rövid életű kísérletek után a Pécsi Püspökség üveghutái teljesedtek ki, melyek köré irtástelepülések jöttek létre Óbányán (1710–1761), Kisújban (1762–1784), végül Pusztabányán (a bánya szó a Dunántúlon üvegyárat jelent, az ország más területein mindez huta néven ismert), ahol az általunk feltárt és ismert üveghuta 1784 és 1805 között működött, és Baranya vármegye legnagyobb ipari létesítménye volt a maga korában!

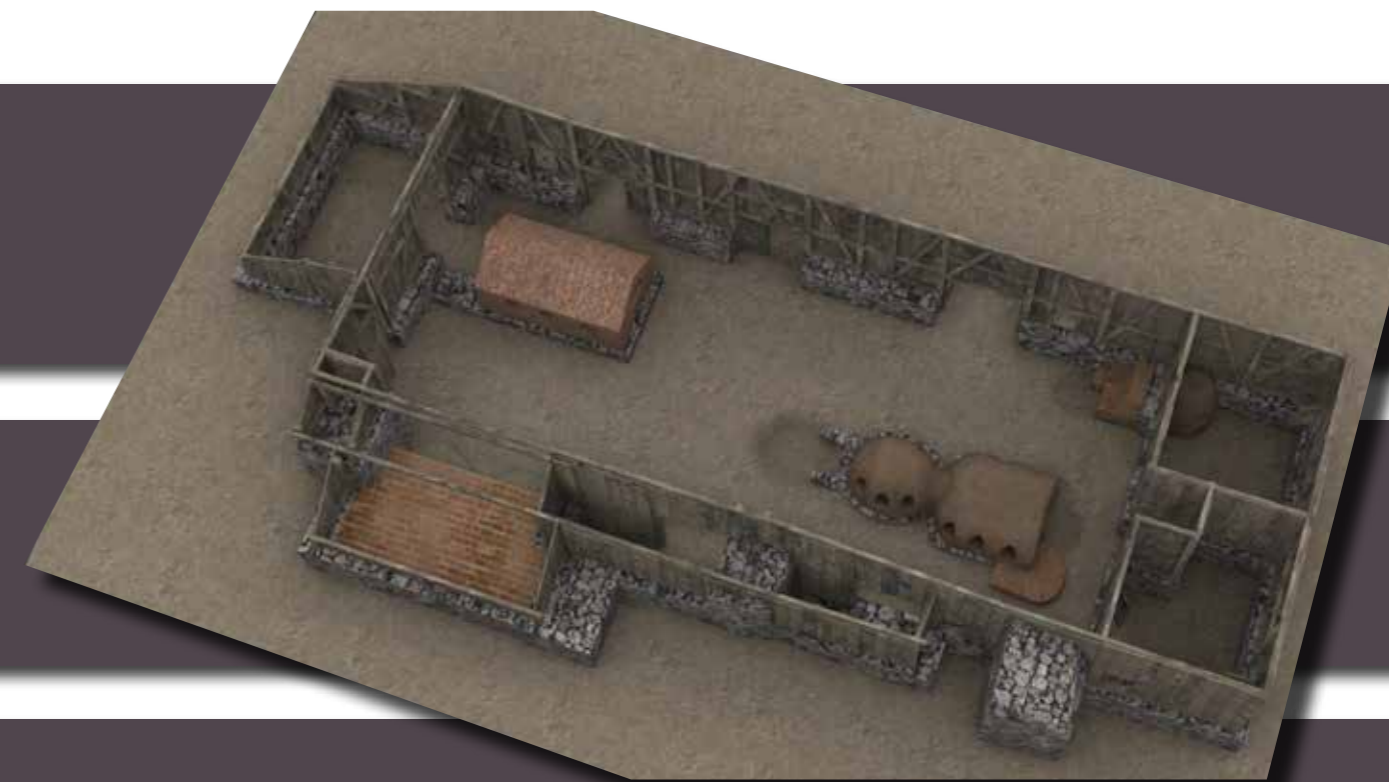
Az üvegcsűr

Írásunk tárgya, az üvegyártás „lelke”, az ún. üvegcsűr, a Kelet-Mecsekben, Hosszúhetény északi határának ma is vadregényes táján, 400 méter feletti magasságban helyezkedik el. A sűrű erdőben a hosszú feledés csendjét az 1980-as évektől törték meg ismét. Kárpáti Gábor vezetésével, Jegenyés János üvegművész és ifj. Lang Ádám történész közreműködésével folytak itt alkalmi feltárások, és készültek rekonstrukciók. Nyomdokain, 2016 és 2018 között tártuk fel a teljes hutaépületet. A pusztabányai üvegműves épület egyedülállóan jó állapotban maradt meg hazai és nyugat-európai viszonylatban is. Az építmény teljes hosszúsága 37–38 méter, szélessége 11–15 méter, döb-benetes módon még sincs belső alátámasztásnak nyoma!

A pusztabányai huta kőemléke (a szerzők felvétele)

65

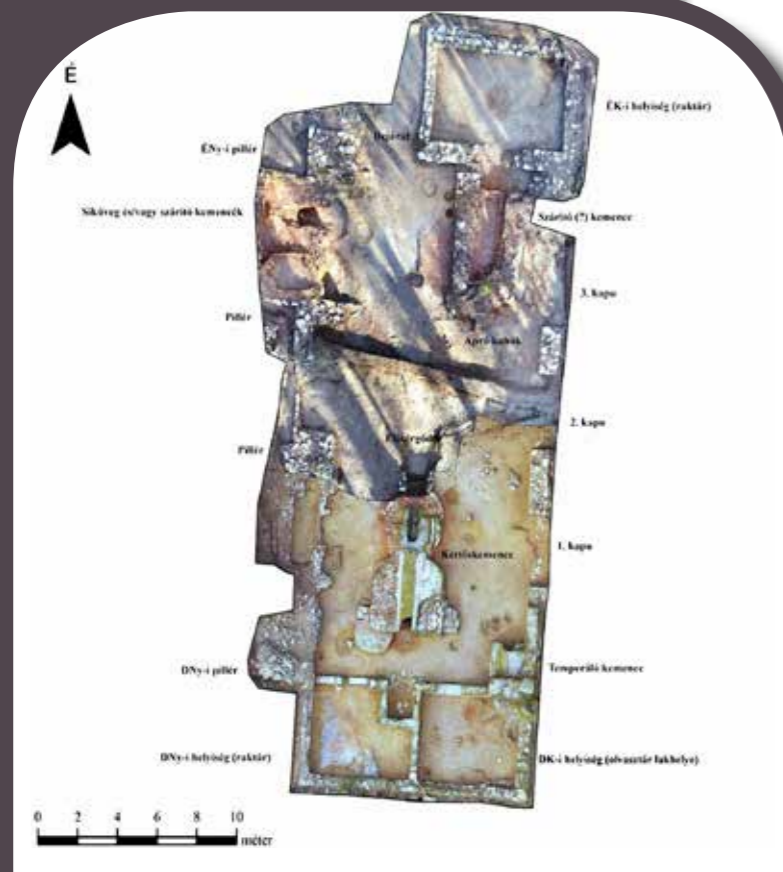
A pusztabányai üvegcsűr 3D rekonstrukciója (készítette a Pazirik Kft.)

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

Az üvegcsürben több munkafolyamatot is végeztek: itt szárították a tűzifát, olvasztották az üveghez szükséges anyagokat. Itt történt az üvegfújás, az üvegtermékek gyártása és szárítása is. Itt tároltak minden eszközt és talán a késztermékeket is.

Az üvegcsür központi részén helyezkedett el a jó állapotban megmaradt ún. kettős (olvasztó és temperáló) kemence. Az üvegcsür nyugati oldalán egy, az épület síkjából erősen kiugró, kívül kőből, belül téglából álló,

A feltárt üvegcsür ortofotója (készítette az Ásatárs Kft.)

A feltárt kürtös kemenceegyüttest is feltártunk, amelyek részben a síküveg gyártására szolgálhattak. A kemencék körüli padlón a korabeli munka színtere mutatkozott, jelezve az egyes munkafázisok kifinomult részleteit. A nagy méretű épület északi és déli végén több helyiség került elő. Az északi végén lévő helyiség fa- és talán készáruraktár lehetett, ehhez egy kívül kőből, belül téglából épített, feltehetően faszárító kemence csatlakozott. A délnyugati helyiséget feltehetően vegyszer-, mérég- és mérsraktárnak használhatták. A délkeleti helyiséget kályhával fűtötte az itt lakó, korabeli műhelyfőnöknek számító olvasztár, aki itt tárolta az üvegyártáshoz hasz-

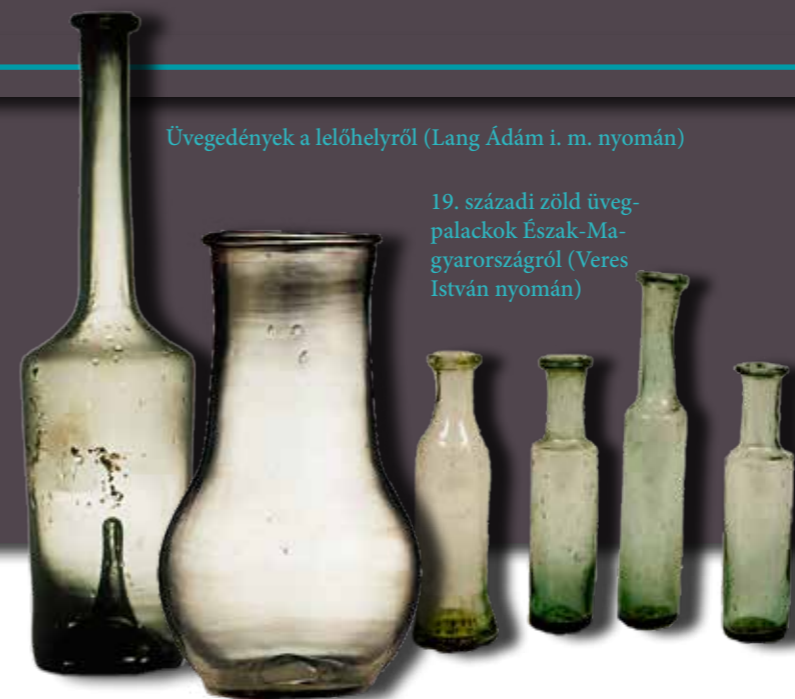
nált eszközöket és szerszámait. Az alig több mint két évtizedig működő üvegcsürt a domboldal felől támpillérekkel erősítették meg, és legalább egyszer átépítették. Az üvegcsür északi oldalát egy erősen rézsús bejárat, a keleti falat három, mintegy 3 méter széles kapu tagolta, ezeken szekerek is be tudtak járni.

A feltárás során hatalmas mennyiségű üveglelet került elő, melyek tábla-, (ablak)karika-, valamint fehér öblös- és közönséges zöld színű ún. parasztüvegek töredékei voltak. A huta nemcsak „tömegcikkeket”, hanem megrendelésre egyedi, drága üvegeket is előállított. Erre utalnak a domború liliomdíszes és kék festékkel anyagában színezett díszüvegek töredékei. Emellett az üvegedények gyártásához szükséges kő- és agyageszközök (agyag fúvóforma, kötégely, hűtésre használt kerámia lapok/tálcák darabjai, légszabályozó ún. agyagtévíók stb.) is napvilágot láttak.

A hutatelepülés

Pusztabánya (korabeli nevén *Vitriaria*) egy klasszikus hutatelepülés volt. Felszíni nyomokból is jól kivehető a település szerkezete. Az üvegcsürtől északra a hutamester háza állhatott. A huta környezetében további építmények körvonalai rajzolódhatnak ki. Ezek között sejthetjük az itt dolgozó mesterek (olvasztó, szódafőző) és az inasok lakhelyeit, a békasótörő malmot, a szódafőző és a hamuzsírkészítő műhelyt, fűrészmalmot és más épületeket.

Pusztabánya volt az utolsó kelet-mecseki üveghuta. Az üvegművesség felhagyása után a település gyorsan lakatlanná vált, így maradtak meg a romok, hiszen azt már nem bontotta el senki sem. Ezután vándorkovácsok húzták meg magukat a még álló falak között, melyre a kis kovácskohóik utalnak az üvegcsürben. Az üvegcsür ezt követően leégett, majd gyorsan benőtte az erdő a romokat. A pusztabányai hutatelepülés, az avar alatt pihenő épületeivel, sok új ismeretet ígér az üvegművesség kutatói számára. Már megkezdett távlati célunk az üveghuta épületeinek további megismerése és teljes rekonstrukciója, ami egyedülálló lenne nemcsak Magyarországon, de egész Európában is.

Üvegedények a lelőhelyről (Lang Ádám i. m. nyomán)

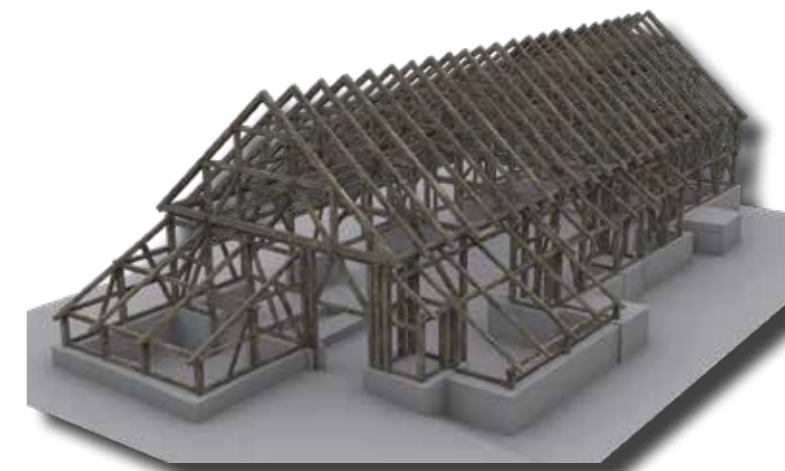
19. századi zöld üvegpalackok Észak-Magyarországról (Veres István nyomán)

Ép olvasztótégely a lelőhelyről - (Lang Ádám: Üveghuták a Kelet-Mecsekben c. műve nyomán)

Monogramos agyag fúvóforma a feltárásról (Lang Ádám i. m. nyomán)

Az erdei üveg gyártásának menete

Az üvegekészítéshez kvarchomok (régai nevén: békasó), bükkfa hamujából főzött és kalcinált hamuzsír (szalajka), valamint mész szükséges. Az üvegyártás első fázisában összekeverték a porrá őrölt alapanyagokat és adalékanyagokat (ami lehetett időnként konyhasó, salétrom, kovaföld, mangán vagy arzén), majd a nagy olvasztótégelyekben kb. 800 °C-on előolvasztották (frittálták). Ezt követően 1200–1400 °C-on tovább olvasztották az elegyet, melyhez adalékot adtak, majd többször megtisztították a salaktól. A keverés során az összeolvadt alapanyagok átlátszó üveggé alakultak át, melyet különféle fém-oxidokkal színtelenítettek vagy éppen színezték meg (vas, mangán, réz, kobalt stb.). Ez után következett az üvegfúvás.

A pusztabányai üvegcsür 3D rekonstrukciója (készítette a Pazirik Kft.)

Tányérüveg az üvegcsür délnyugati helyiségéből (a szerzők felvétele)

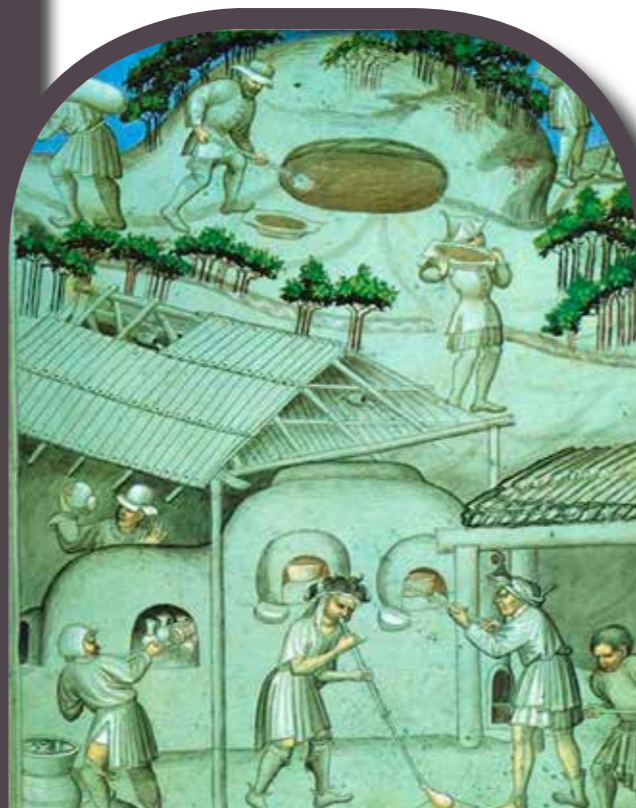

Az öblösüveg (üregesüveg) készítésénél a fúvómester fém üvegfúvó pipa segítségével készítette el a tárgyakat. Az olvadékba mártott pipából az üvegmasszát szabadon vagy formába fújta – felvéve a fúvóforma belső oldalának formáját –, melyben elnyerte végleges alakját az edény. A fúvóforma szétnyitása után az edény száját fogó segítségével alakította ki és vágta le a pipáról. Ezt követően a még meleg üvegtárgyat temperáló vagy hűtökemencében lassan hűtötték le, hogy ne repedjenek meg. A síküveget, ablaküvegeket úgy készítették, hogy a fúvott üveget szétvágás után kiterítették, és előmelegített hengerekkel kilapították, végül feldarabolták.

A késő középkori – kora újkori üvegyártás rövid történet

A középkori eredetű mediterrán típusú, vagy más néven velencei-muránói típusú üvegyártás ún. nátriumüvegeket állított elő, csúcspontjának a velencei *crystallo* számított. Olvasztó, frittáló és hűtökemence részei függőlegesen tagoltak, ezeket a 16–17. századig használták. Már a kora középkortól, a déli üvegiparral párhuzamosan létezett a nyugati eredetű, északi típusú üvegyártás, az ún. Waldglas („erdei üveg”). Legismertebb terméke a cseh kristály volt. A vízszintes tagolású kemencékben ún. káliüveget készítettek. Számos adalékot és technikát alkalmaztak, mely különböző színeket és üvegminőségeket eredményezett.

A 17–19. századi üvegiparunkat szoros szálak fűzték az északi típusú, német–cseh üvegművességhez, elsősorban az onnan érkező mesterek révén, amit a Kelet-Mecsek vidéki üveghuták esetében is jól megfigyelhetünk. A 18. században jóformán minden, erdőben bővelkedő középhegységi, dombvidéki tájra létesült ilyen üveghuta. A 19. század elején az üvegekészítés megszűnt, a huták elenyésztek, csak hagyományaik, halvány nyomaik maradtak fenn, átadva helyüket a modern üvegiparnak...

Északi típusú, 15. századi cseh hutaábrázolás (British Library MS 24189 f. 16.)

Mediterrán típusú üvegyártás (G. Agricola nyomán)

Marton Tibor – Oross Krisztián

Mézőkői tudomány az újkőkorban

A korai földművelők világa folyamatosan az érdeklődés homlokterében áll mind a tudományos kutatás berkeiben, mind az emberiség története iránt elkötelezett szélesebb közönség részéről. A modern ember megjelenése és az ipari forradalom közötti időben a termelőgazdálkodásra való áttérés okozta a légmélyebb, máig ható társadalmi és gazdasági változásokat az emberi közösségekben és az azokat körülvevő környezetben egyaránt.

A közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája (Kr. e. 5500–4900) az európai újkőkor egyik kimondottan jól ismert, régóta kutatott régészeti egysége. Településeinek legjellegzetesebb elemei a föld felszínére épített, nem ritkán több száz négyzetméter alapterületű oszlopszerkezetes épületek. Egyes szerkezeti elemeik – például az oszlopok, illetve oszlopsorok mérete – egymástól való távolsága alapján nemcsak részletes statikai rekonstrukciók születtek, de felmerült egy többé-kevésbé egységes, talán egy átlagos felnőtt végtagjának hosszához köthető mértékrendszer meglétének lehetősége is. Ezek az építészeti technikák azonban – mint a most bemutatásra kerülő jelenség is példázza – nem kizárólag lakóépületek létrehozására szolgáltak.

Az árok feltöltéséből előkerült jellegzetes újkőkori edény

A Balaton déli partján fekvő Balatonszárszó község határában 2000 és 2006 között nagy kiterjedésű újkőkori település maradványait tárta fel a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete. A Kis-erdei-dűlő elnevezésű határrészben az újkőkori településnyomok hozzávetőlegesen tíz hektáron láttak napvilágot. A vonaldíszes kerámia kultúrájának több ezer régészeti jelensége mellett mindeddig a település 62 olyan épületalapját sikerült feltárni vagy a feldolgozás során azonosítani, melyek

helyzete, sok esetben a szerkezete az előkerült oszlophelyek, illetve a házak hosszanti fal-síkjait kísérő gödrök alapján rekonstruálható volt.

A közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája (ném. *Linearbandkeramik*) hatalmas területen. Ukrajnától és Moldáviától egészen Normandiáig elterjedt, és a közép-európai régióban lényegében a legkorábbi újkőkori megtelepedést, és ezzel a mezőgazdasági forradalom kezdetét jelenti. Kiemelkedően fontos területnek számít a Dunántúl középső zónája, mely kialakulásának valószínűsíthető helyszíne és így a későbbi európai elterjedés elsődleges kibocsátó területe is volt. Régészeti szakirodalomban meggyökeresedett elnevezése a jellegzetes, karcolt díszítésű kerámiatárgyaira utal.

A balatonszárszói településnek egy természetes plató adott otthont, mely észak, vagyis a Balaton felé nyitott, a többi oldalon viszont körülbelül 20 méter mély völgyek határolják. Keleten és nyugaton a feltárás elérte a plató peremét, északon és délen azonban az újkőkori település túlnyúlik a feltárás határán. Az ásással kutatott terület délnyugati végén egy átlagosan 3 méter széles árok részlete is napvilágot látott, mely egyértelműen az újkőkori településhez tartozott. A jelenségnek – bejáratokkal és egy nagyobb, minden bizonnyal az erózió pusztításának betudható hiátussal együtt – közel 160 méter hosszúságú szakasza vált ismertté. Létezésére korábban semmilyen felszíni nyom nem utalt, a feltárás során megismert adatok alapján egy többbektáros területet kerítő ovális, esetleg szögletes alaprajzú árok feltételezhető.

Az árok feltöltéséből nagy mennyiségű, jellegzetes kerámia leletanyag került elő, melynek stilisztikai jegyei arra utalnak, hogy az árkot a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának fiatalabb szakasza idején létesítették. Egy szarvasmarhából származó csontmintán elvégzett radiokarbon-kormeghatározás szintén megerősíti ezt a keltezt.

A ferde oldalú, vízszintes aljú árok feltárása közben, annak aljában és oldalában szabályos távolságokban elhelyezkedő sekély oszlophelyek foltjai mutatkoztak. Az egyes feltárt oszlophelyek egymáshoz viszonyított helyzete a három-három oszlopból álló csoportokban nagyon hasonló volt. Ezek szerint a középső oszlophely a keresztmetszet közepén, az árok alján látott napvilágot és az árokba függőlegesen beállított oszlopot jelez. A másik két oszlophely az árok északi, illetve

Oszlophelyek az árok feltöltésében

Feltárt árokszakasz, oldalában és aljában oszlophelyekkel

déli oldalán, ferdén mélyedt az oldalfal alsó részébe. Egy esetben igazolható az árok kibővítése, ezen a területen további oszlophelyek, minden bizonnyal egy utólagos javítás nyomai is előkerültek. Az árok feltöltésének finom rétegtani feltárása során az egykori cölöpök nyomait a feltöltésen belül is sikerült megfigyelni. Az egyik újkőkori épület délkeleti végének maradványai közvetlenül az árok előtt helyezkedtek el, hosszanti oszlopsorainak nyomai az árokban feltárt oszlophelyekkel egy vonalba estek, vagyis az épületet lényegében az árokhoz tájolták.

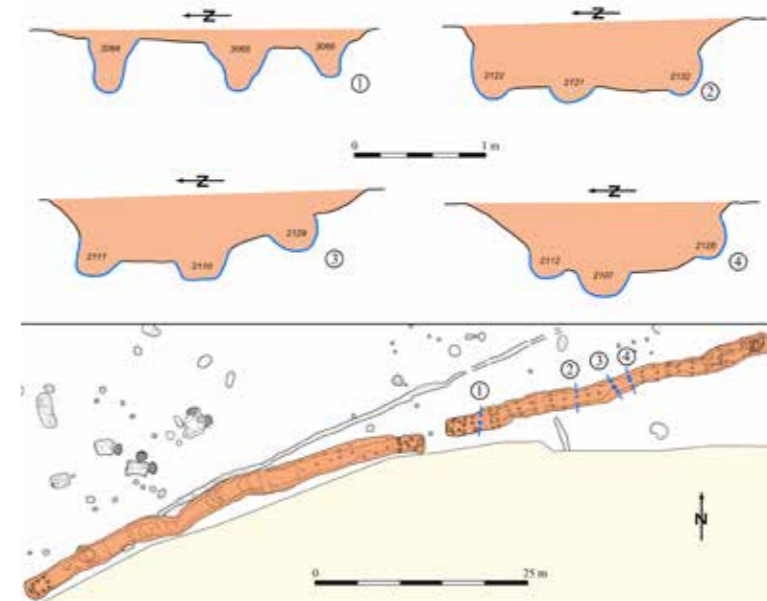
Az árok betöltésében ezeken a helyeken olyan oszlophelyekre lettünk figyelmesek, amelyek jellegzetes, a többi bejáratnál is ismétlődő kapuszerkezetet rajzoltak ki. Az árkot több helyen bejáratok, földhidak szakították meg. Az árok betöltésében ezeken a helyeken olyan oszlophelyekre lettünk figyelmesek, amelyek jellegzetes, a többi bejáratnál is ismétlődő kapuszerkezetet rajzoltak ki. Eszerint az adott bejárat két oldalán egy-egy nagy méretű, ovális oszlophely zárta le az adott árokszakaszt, mögöttük pedig trapéz alakban további négy-négy oszlophely volt feltárható. A megfigyelés azonban egyúttal azt feltételezte, hogy az árkot a kérdéses oszlopok árokba helyezése után visszatemették. Az egyik bejárat keleti szárnyához egy hat oszlopból álló oszlopsor csatlakozott annak belső oldalán, mintegy szárnyékként takarva, illetve védve a bejárat mögötti területet.

Ezek az építészeti elemek arra engednek következtetni, hogy az árok valójában egy nagy méretű paliszád alapozási árka lehetett. Az oszlophelyek szélességéből kiindulva azokban 25–35 cm átmérőjű oszlopokat helyeztek el. Amennyiben

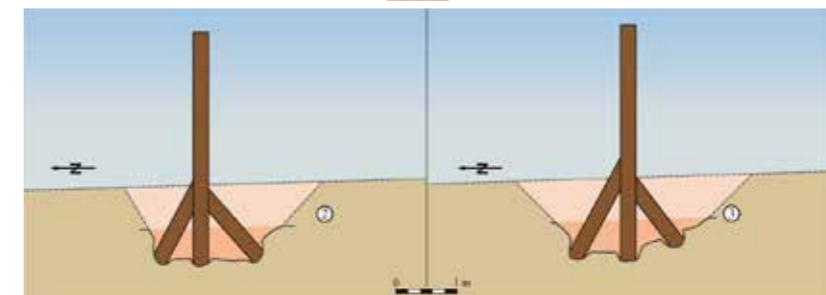
elfogadjuk, hogy a középső oszlophelyek függőleges, a hozzájuk tartozó északi és a déli oszlophelyek pedig ferde állású oszlopokat jelölnek, akkor szükségszerűen egy olyan konstrukciót kell elképzelni, amelyben a középső oszlopokat egy-egy ferde támasztóoszlop egészítette ki. Az oldalsó oszlophelyek dőlésszöge alapján a két tartóoszlop nem szimmetrikusan csatlakozott a főoszlophoz, az északi oszlopok mindig magasabban, az árok belső oldalára eső déliek némiképp alacsonyabban támasztották meg. A konstrukciót ennek alapján gondosan megtervezték, és az egyes elemeket egységes szempontok szerint állították fel.

Az újkőkori építészetre Közép-Európában jellemző faszervezetek részletei a terület éghajlata és talajviszonyai között csak kivételes esetekben maradtak fenn. Az ilyen típusú régészeti leletek leglátványosabb példái a faszervezetű béléssel ellátott kutak, ahol a nedves közeg és az agyagos talaj lehetővé tette a szerves anyagok fennmaradását. Annak ellenére, hogy a megmunkáláshoz a kor emberének mindössze kőbalták, illetve ékek álltak rendelkezésére, a famaradványok az igen fejlettnak számító, ún. csapolásos technológia meglétét bizonyítják.

Az árkot, a paliszád elkészülte után visszatemették és betöltését ledöngölték, csak így volt biztosítható az oszlopszerkezet stabilitása. A településen

Az árok alaprajza és az oszlopszerkezet metszetei (rajz: Réti Zsolt)

A paliszád szerkezeti rekonstrukciója (rajz: Réti Zsolt)

feltárt épületek rekonstrukciója arra az eredményre vezetett, hogy a talajerózió pusztítása 70–100 cm vastagságú réteget érintett, azaz ennyi semmisült meg az újkőkori régészeti jelenségek felső részeiből még a feltárásokat megelőzően. Ezt az értéket az árokra is alkalmazva arra a következtetésre jutunk, hogy a visszatemetett alapárkok betöltése minden bizonnyal teljesen elfedte a támasztóoszlopokat és azok csatlakozását a főoszlophoz. A rekonstrukciós ábra a főoszlopokat 250 centiméteres felszín feletti magassággal ábrázolja, mely természetesen puszt

hipotézis, de abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy a paliszád magasságának mindenképp meg kellett haladnia az emberi magasságot. Mivel a jelenség közvetlenül a feltárt terület határa mellett látott napvilágot, az íven belüli területről sajnos nem állnak rendelkezésre régészeti adatok. Rendeltetéséről, a településhez való viszonyáról így igen nehéz képet alkotni. A viszonylag rövid szakaszon megfigyelt sűrűn elhelyezett bejáratok kétségessé teszik védelmi szerepét, sokkal inkább valamilyen közösségi tér lehatárolásáról lehet szó. A gondosan kivitelezett konstrukció létrehozása ugyanakkor egyértelműen nagymértékű társadalmi szerveztséget igényelt.

Szarvaskő vára a Bakonyban

Ilon Gábor

72

A vár délkelet felől napjainkban

Döbrönte község a Városlőd–Pápa közötti főútról megközelíthető, festői környezetben található zsákfalú. A Bittva-patak fölé magasodó, a tengerszint feletti 300 méteren, észak–déli irányú dombvonulat legmagasabb pontján, annak északi részén egy kiugró meredek sziklacsúcson található Szarvaskő vára. A várban 1987–1990 között e sorok írójának vezetésével és Rajner Pál veszprémi régész kollégám részvételével történt kutatás, amely nyári, főként pápai középiskolásokra és szombathelyi főiskolásokra épülő önkéntes diáktábor keretében folyt. Mára tudománytörténeti érdekesség és tény, hogy köztük volt napjaink meghatározó

bronzkorkutatója, Kiss Viktória és elkötelezett örökségvédelmi és régésszakembere, Paszternák István. Sem korábban, sem azóta nem zajlott régészeti vizsgálat e helyszínen. Céлом a hajdani ásatással a vár alaprajzi elrendezésének jobb megismerése és a helyreállítás elősegítése volt. 1990-ben, majd pedig 2001-ben korlátozott helyreállítási-állagmegóvási munkálatok folytak, amelyek a romot látványosabbá tették, ráadásul talán egy további évszázadra is biztosították megmaradását.

Rómer Flóris

A vár látképe a kutatás előtt

A kaputorony (1989)

A várra először a hazai régészet „atyja”, Rómer Flóris figyelt fel a 19. század második felében. A romot felmérte, továbbá egy, a várat nyugatról, északnyugatról ábrázoló vázlatos távlati tollrajzot is készített. Rómer 1860-ban *A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlatában* foglalta össze a vár történetét. Egy évszázaddal később, 1961-ben Koppány Tibor írt kisebb könyvet *Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte* címmel a vár történetéről. Ezt követte a fent már említett részleges régészeti feltárás, majd a műemléki helyreállítás.

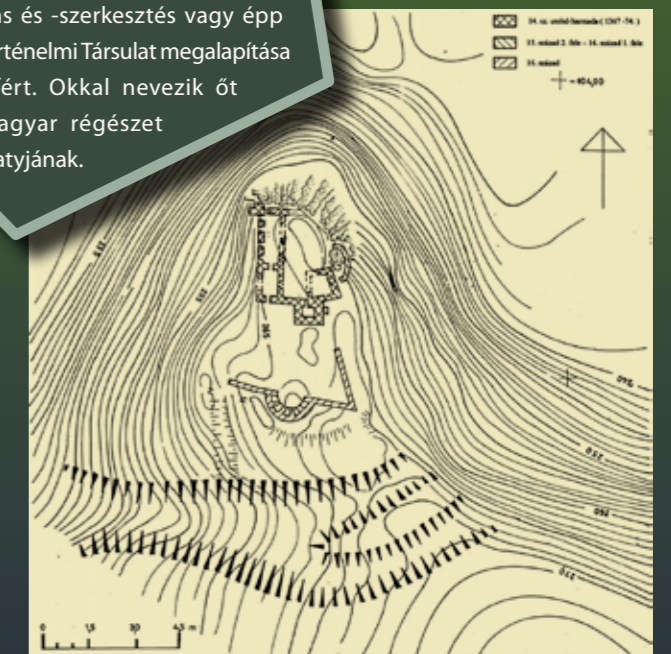
A régészeti kutatás jórészt igazolta Koppány Tibor építéstörténeti feltételezését, miszerint a palota a 14. század végén (1367 és 1374 között), Himfi Benedek korában épült. Ő Nagy Lajos királyunk egyik legjelentősebb hadvezére volt. A Himfiek címerállata a szar-

Rajz Szarvaskő váráról Rómer Flóris hagyatékából (Hencz Antal felmérése – KÖH könyvtár, Budapest)

Önkéntes pápai és szombathelyi diákok az ásatáson (1988)

A vár szintvonalas térképe az építési periódusokkal

Rómer Flóris (1815–1889) nagyváradi nagyprépost-kanonok művészettörténészként és régészként a hazai régészeti kutatások elindításának egyik legenergiusabb motorja volt. Elképesztően kiterjedt tevékenységébe az egyetemi tanítás, múzeumpártolás, folyóiratalapítás és -szerkesztés vagy épp a Magyar Történelmi Társulat megalapítása is belefért. Okkal nevezik őt a magyar régészet atyjának.

73

A palotaépület délkelet felől

vas volt. Innen eredeztethető a vár Szarvaskő elnevezése is. Koppány Tibor a palotától délkeletre található bástyaszerű oldalazó védművet már a 15. század végére keltezte. A 15. század közepétől az Újlakiak szolgálatában lévő családtagok – Debrenthei Himfi Basi szőrényi vicebán, valamint Himfi Tamás egri, zágrábi és nyitrai püspök, a pannonhalmi, a széki és a szekszárdi apátság kormányzója – ismét országos jelentőségű szerepre tettek szert. Ez a szerep 1454 és 1466 között Mátyás király idejében kissé meggyengült. Az 1470-es, 80-as évek családi háborús belviszályai során ebben a várban őrizték a család kincstárát és levéltárát is. 1490-ben – Himfi Imre birtoklásának idejéből – egy oklevél a váron belül történő kőműves munkáról tudósít, amelynek pontos helyét sajnos nem ismerjük, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a keleti védművet vagy a déli palotafalat érinthette. A külső vár megépítését és a palota modernizálását Koppány Tibor a 16. századra, Essegvári Ferenc korára keltezte, aki a Himfi család kihalását (1501–1502) követően, Orsolya felesége révén örökölte a várbirtokot. Talán ő építtette az elővár rondelláját? Egyelőre nem tudjuk.

A régészeti feltárások során napvilágra került a palota déli fala és az ahhoz egy kötőfallal kapcsolódó, 3,9×3,9 m-es belső alapterületű kaputorony, valamint ez utóbbihoz keletről hozzáépített, a belső udvart kerítő épület. Mindezek nagy valószínűséggel még Himfi Benedek idején épülhettek. Rezidenciája – amely középudvarral és kényelmes, tágas, világos palotával rendelkezik – átmenetet képez

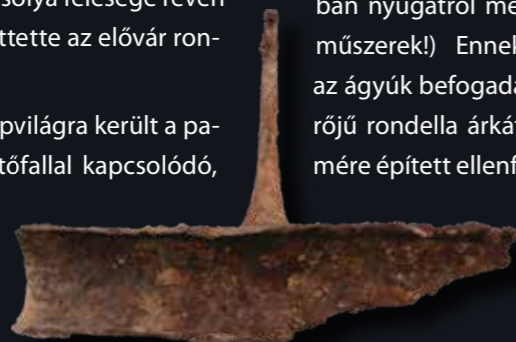
A rondella keletről, a külső várudvar felől

az Árpád- és az Anjou-kori várak között. A kaputorony járószintjének megkeresésére idő hiányában a diákokkal már anno nem volt lehetőségünk. Így a vár korabeli bejáratát a torony első emeletén csak sejtethetjük, de nem kizárt, hogy a torony és a palota sarka között is lehetett akár. Az ásatás során ugyanakkor kiszűrtük a várhegy keleti lejtőjére talán a 15. század második felében alapozott védművet is, illetve megszendáztuk a kétszintes, a földszintjén két helyiséggel biztosan rendelkező, az emeletén pedig négy, síküveg szemes ablakkal megvilágított palota belső terét is. Ez utóbbit alá is pincézték, de ennek járószintjét – a feltáráskori felszíntől ez 420 centiméternél is mélyebben volt – a feltárás elégtelen pénzügyi finanszírozása és az életveszélyessé váló omladékos környezet miatt nem érthettük el.

Az Almási István, Haramia László és Molnár László szombathelyi fizikusok kifejlesztette módszerrel és módszerrel geofizikai felmérést is végeztünk a külső vár területén. (Ne feledjük, ekkor még nem voltak hazánkban nyugatról megvásárolt régészeti célú geofizikai műszerek!) Ennek kiértékelése alapján megástuk az ágyúk befogadására is alkalmas, 10 méteres átmérőjű rondella árkat, és megtaláltuk az annak a peremére épített ellenfalat is. Az ellenfaltól délre egy sánc- és árokrendszer található, ami ekkor, a vár első szintvonalas felmérésekor került rögzítésre. A vár e régiójának talán gazdasági funkciója lehetett (talán állatok őrzésére szolgált?), de nem zárható ki az sem, hogy a kőfalú külső vár előtti időszakban is létezett már ez a rész. A külső vár bejáratát a rondellától nyugatra vélelme-

Lóherével díszített sarokcsempe

Kovácsoltvas lóvakaró

zem. A vár szintvonalas felmérését Badics Balázs (MTA Régészeti Intézete, Budapest), valamint a feltárás közbeni méréseket önkéntesként Bárdosi János és Bordás Ferenc (Pápa) geodéták végezték. A Koppány Tibor által összegyűjtött történeti adatok és a már korábban is ismert, valamint a régészeti feltárások eredményezte újabban feltárt építészeti elemek egyértelműen igazolják, hogy a tulajdonos család és a királyi kegy, azaz a vagyonosodás és a hatalom összefüggése jól kitapinthatóan szinkronban volt Szarvaskő vára esetében is.

A palota, a kaputorony, az utóbbihoz kapcsolódó épület, a keleti oldalazó védmű és a külső vár területe azonban a korlátozott léptékű kutatás miatt számos további kérdést is felvet, amelyekre csak egy jövőbeni komolyabb feltárástól várhatunk választ. Ennek előkészítését megnehezíti ugyanakkor, hogy a feltárások anyagát őrző pápai Eszterházy-várkastély felújítása miatt pillanatnyilag lappang a feltárás rajzos dokumentációja. A jövő kutatását viszont érdemben szolgálja Kupovics Renáta régésznek a várról írott szakdolgozata, amely 2009-ben a *Castrum* című folyóiratban jelent meg.

A magánföldesúri vár – egyébként nem túl nagyszámú – leletanyaga érdekes mód csak nagy vonalakban reprezentálja a vár egykori használatát, s az erősség egykori felszereltségének színvonalát. Számszerű nyílhegyek és puskagolyók, vörösbarna és szürke színű mázatlan, valamint sárga és zöld mázas, ép és töredékes edények, mázatlan és zöld mázas cserépkályhák kályhaszem és kályhacsempe töredékei utalnak az időnként tehetősebb, időnként pedig szegényebb birtokoscsaládokra, azok életmódjára, továbbá kapcsolatrendszerére a zászlós urakkal, sőt esetleg a királyi udvarral. Talán a 15. század második feléből származtatható a vörösbarna és szürke mázatlan kályhacsempék egy csoportja (ilyenek a lóherés sarokcsempék vagy a lilomos pártalapok), amelyek olyanok, mint amelyeket a közeli – szintén Veszprém megyei – Külsővat nemesi udvarházában feltártam és rekonstruálhattunk. [Lásd e

A palotaépület nyugatról a faluból

Hunyadi Mátyás ezüstdenárja

Hunyadi Mátyás ezüstdenárja

szám 88–90 oldalain. – a szerk.] A palota északkeleti sarkában, a földszinten talán kandalló állhatott, az emeleten pedig kályha, ezek füstelvezető kürtőjének lenyomata a palotafal csonkján is megmaradt. A kályha egy, a palota emeletén található üvegablakos reprezentatív teremre (lovagteremre?) utalhat. A birtokosok és kíséretük, netán a várvédők mobilitását egy kovácsoltvas lóvakaró sejteti. A vár négy nyáron át, kéthetes szezonokban lefolytatott feltárása során mindössze két pénzérme került elő. Az egyik Hunyadi Mátyás ezüstdenárja volt, a palota déli végében nyitott kutatóárok betöltéséből. A másik a külső vár rondellájánál húzott árokból, egy 1526 utáni, rossz megtartású, ezért pontosan nem meghatározható magyar dénár volt.

Tudjuk, hogy a vár a 16. század utolsó negyedében a Győri Főkapitányság részeként a csonka Magyar Királyság második védelmi vonalának tagja volt. Néhány lovas- és gyalogoskatonára mindig tartózkodott a várban, akiket hol a királyi udvar, hol a várbirtokos fizetett. 1586-ban az Essegváriak fiági kihalásakor készített vagyonösszeírásban még teljes épségüként szerepel, s csak 1594 és 1598 között, Pápa és Győr török megszállása idején hagyhatták fel. 1641-ben és 1761-ben is elhagyatott helyként említik. Bizonyosan ekkorra omolhatott be hódfarkú és kúpcseres teteje is, amelynek elemeit a pince betöltésében találtuk meg. Romhalmazzá visszafordíthatatlanul vélhetően akkor vált, amikor az Eszterházyak által újrateremtett Döbrönte és Ganna lakói házaik építéséhez leomlasztott falainak köveit elhordták. Ezt a vártorzót fedezte fel azután Rómer Flóris...

Tárgyfotók: Török Berárd (Pápa)
Az ásatási felvételek és a várról készített fotók a szerzőtől származnak

EGY „KÓSSZA” CSONTFÉSŰ

76

AZ OPTIKAI KÁBEL ALÓL

Pintye Gábor

A hajdúböszörményi csontfésű

Úgy tűnik, a császárkori fésűk valamiért vonzódnak a közművekhez. Legyenek azok földgáz kitermelésére szolgáló kutak, gyűjtőállomások, gázvezetékek vagy éppen optikai kábel fektetése érdekében ásott árkok...

Már a korábbi anyaggyűjtésem során is 4 db-ot regisztráltam hasonló lelőköri eredményekkel, erre most ismét ezzel a helyzettel szembesültem. Bacskai István, régészekkel együttműködő fémkeresős szakember a közelmúltban egy közös terepmunka során tett említést egy érdekes csonttárgyról, ami ez év nyarán, Hajdúböszörmény határában végzett földmunkák közben került elő szórványként. A Hajdúsági Múzeum régésze, Bálint Mariann vezette a leletmentést, mely során bronzkori és középkori telepobjektumok mellett egy szkíta sírt tártak fel. Pista bácsi elmondása szerint már több szakember véleményét kikérte a tárggyal kapcsolatban, és ahányan megnézték, annyiféle funkciót láttak bele.

Összetett sűrű fésű Polgárról

Intercisa típusú fésű Békéscsabáról (rekonstrukciós rajz)

Magam a nyíregyházi Jósa András Múzeum restaurátorainak értő kezei közül kikerült tárgyról első pillantásra megállapítottam, hogy a csontfésűk különleges, csak nemrég elkülönített csoportjának egyik képviselőjével van dolgom. De hát könnyű nekem, én éppen ezen leletek vizsgálatával kezdtem meg kutatói pályámat...

Mielőtt azonban belemerülnék a „fésülködésbe”, le kell szögeznünk, hogy a csontfésűk, nevükkel ellentétben általában nem csontból, hanem

A császárkori barbár (és római) fésűk leggyakoribb nyersanyaga a szarvasagancs. Készülhettek egyéb állatcsontokból, sőt ismerünk vasból készült példányokat is. Római környezetből kerültek elő fáfésűk, míg a néprajzi példák alapján számolhatunk szaruból faragott darabokkal is.

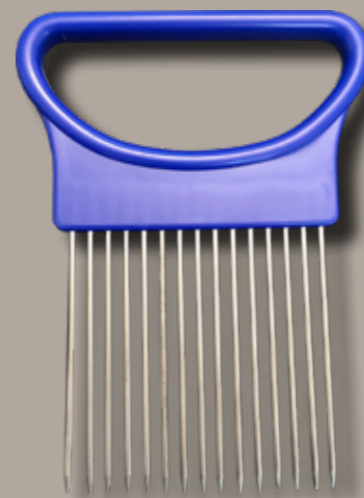
Csontfésű készítése szarvasagancsból

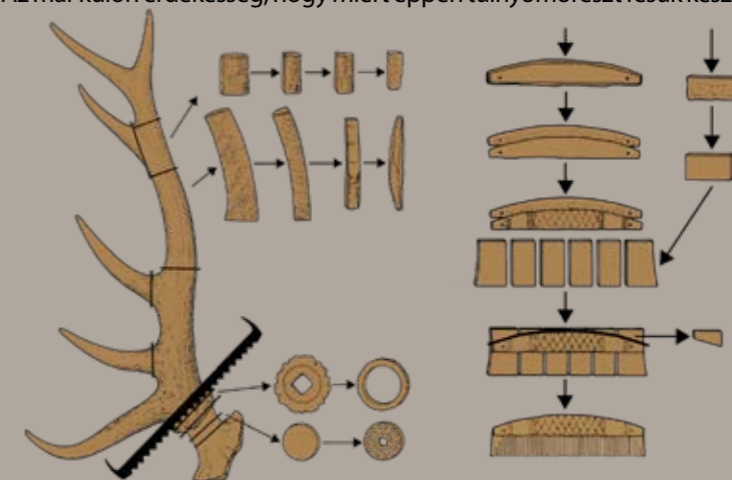
Háromszög fogójú fésű Hosszúpályiból (Thomas II. típus)

ként' funkcionáló helyiséget, épületet. A munka során használt sűrű fogú fűrész, hasításra szolgáló fejsze, kés, avagy a díszítésre használt különféle árák, forgástestek formálására való kezdetleges esztergák mind-mind könnyen mozgatható, ráadásul kis helyigényű eszközök, melyeket akár egy vándorló kézműves is probléma nélkül elvihetett batyujában vagy éppen szekeren.

Az már külön érdekesség, hogy miért éppen túlnyomórészt fésűk készítésére

Modern kutyaszőr-fésű

Csontfésű készítése szarvasagancsból

szarvasagancsból készültek.

A területen pedig, ahol a fésű előkerült a római császárkor periódusában egy keletről jött, iráni típusú nyelvet beszélő nép, a szarmaták éltek. Így minden kétséget kizáróan feltételezhetjük, hogy e tárgy is hozzájuk köthető.

De mit tudunk a szarmaták csontiparáról? Már a 2–3. századra keltezett Kárpát-medencei falumaradványaikból is ismertek megmunkált csontok, egyszerűbb csonteszközök, de nagyobb mértékben csak a 4. század végétől induló településeiken érhető tetten a csonteszközök – elsősorban fésűk – készítésére szakosodott mesterek, esetleg 'műhelyek' jelenléte. A 'műhely' kifejezést azonban óvatosan kell használnunk, hiszen a szaru és csont feldolgozása ekkor még nem igényelt komoly, fixen rögzített szerszámokat vagy eszközöket, vagy állandó 'műhely-

77

Intercisa típusú fésű Piskoltról (Pişcolt, Románia)

találunk bizonyítékokat. A kutatás sokáig evidensnek tekintette, hogy ahol fésű van a Barbaricumban, ott germánok is voltak valamikor. Ha éppen fizikailag nem is germán szállásterületre esik az adott lelőhely, akkor benősülést vagy kereskedelmi importot feltételeztek. Pedig a szarmaták földjéről immár legalább félszáz fésűt ismerünk, és mint kiderült, most már ezek itteni (tehát a szarmaták szállásterületén történt) elkészítésére is egyre több adatot tudunk felsorakoztatni. Köztudott, hogy a késő római területeken, elsősorban Pannoniában működtek fésűs mesterek és műhelyek is, és ha a biztosan gepidának (azaz germánnak) meghatározott alföldi leletanyagot nem lehet az 5. század elejéig visszavezetni, a kétoldalas csontfésűk használatát valakiknek közvetíteniük kellett feljűk.

Az nem vitás, hogy a szarmaták kétoldalas sűrű fésűinek egy része, vala-

Ser-téstisz-tító fésű Paszabról (XX. század)

Marosszentanna-Csernyahov-típusú fésű Szihalomról

Thomas I. típusú csontfésű Felsőpakonyról

A római császárkorral egy időben az Alföldön élő szarmaták szállásterületeit az 5. század második felétől részben egy germán nyelvet beszélő népcsoport, a gepidák foglalták el, akik a keletről érkező nomád avarok 6. század második harmadában történő beköltözését megelőzően a Kárpát-medence jelentős területeinek urai voltak. A gepida viselet szerves részét képezte a csontfésűk használata, a kérdés azonban az, hogy ezt a szokásokat kiktől is vették át. Az új adatok alapján közvetítőként akár az előttük/alattuk itt élt szarmatákkal is számolni lehet.

Púpos hátú fésű Biharugráról (Thomas III. típus)

mint a mintadarabok római terülről származnak. Ezt az egyes díszítmények vizsgálata is alátámasztani látszik: némelyek csak római és szarmata földi fésűkön vannak meg, a gepida fésűkön viszont ismeretlenek. A szarmata szállásterület fésűtípusait ugyanakkor tovább vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy az egy darabból faragott félköríves formájú, egyetlen darabbal képviselt fésű (ez az úgynevezett Thomas A I.

típus) kizárólagos analógiái okán északi irányból, a germán Barbaricumból kvád vagy vandál mesterek kezéből származhat.

Két darabot találtam a háromszög fogójú típusból (Thomas II.

Az első, széles körben használt császárkori fésűtipológiát Sigríd Thomas német régész nőközölte 1960-ban.

típus), mely ugyan ismert a 4. század végi Pannoniában, de tudomásunk szerint ott nem gyártják, hanem a betelepülő, ugyancsak germán markomannok hozhatták magukkal

Thomas A I. típusú csontfésű Farnosról

Intercisa típusú fésű a névadó lelőhelyről

új hazájukba. Az úgynevezett púpos hátú fésű (Thomas III. típus) és ennek közeli rokona, a két meghatározó lelőhelyükről Marosszentanna-Csernyahov típusúnak nevezett példányok viszont a késő antik provinciális anyagban éppúgy ismertek, mint a kvád és gót kultúrában. A félköríves fogójú, összetett darabok (Thomas I. típus) esetében – a római mesterek mellett – már bizonyított nemcsak a germán, de a szarmata készítés is. Úgy tűnik, hogy a most előkerült hajdúböszörményi példány is a szarmaták keze munkáját dicséri. Alátámaszthatja ezt az is, hogy a fésű lelőhelyétől észak-északnyugati irányban, mintegy 500 méterre fekszik egy szarmata lelőhely is, ráadásul itt, a Tóció-patak partján valóságos láncolata húzódik településeiknek.

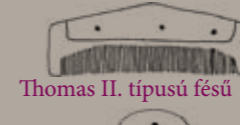
Az általam Intercisa-típusnak „keresztelt” fésűk legtöbb képviselője tehát szarmata lelőhelyről származik, császárkori, illetve hun kori germán közegekből ismeretlenek. A névválasztás talán nem szerencsés (hiszen római és nem szarmata

Összetett sűrű fésű

Thomas A I. típusú fésű

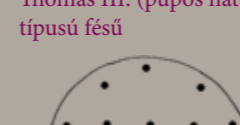
Thomas II. típusú fésű

Marosszentanna-Csernyahov típusú fésű

Thomas III. (púpos hátú) típusú fésű

Római kontyfésű használata

irányba mutat inkább, mivel Intercisa a mai Dunaújváros területén található egykori római település neve volt), de a legkorábban publikált darab innen való. Ez azonban ne tévesszen meg senkit, hiszen Intercisa római életének utolsó fázisában szarmata lakossággal is számolt nagy hatású régész-ókortörténészünk, Barkóczi László.

Mint az a képeken látható – és egyben a professzor úr állítását és a szarmata eredetet is alátámaszthatja –, fésűnk legjobb párhuzama az intercisai lelet. Közös jellemzőjük, hogy egy-egy félköríves és egy-egy egyenes merevítőléc fogja össze a fogazott csontlapokat, és e rögzítőelemek nem érnek össze. A fésűtípus egyes példányain, így a békés csabain, ez a rés akkora, hogy gyakorlatilag a tárgy a kézfejre húzható, ráadásul ezek fogközei nagyobbak, az alaplap pedig vastkosabb. Ergo: a gubancos hajon kívül akár a kender kifésülésére, a szövésnél a szálak igazításához vagy akár egy ló sörényének/farkának ápolására is alkalmasak lehetnek. A hajdúböszörményi fésű ezen markáns darabok közé tartozik ugyan, de csak marokra fogva lehetett használni. A tí-

ni. A változatos faragott, karcolt, fúrt minták mellett a fésűket a szegecsek elhelyezésének módjával is dekorálhatták. Vannak olyan fésűk, melyeket üregek, csőszzerű szegecsekkel díszítettek. A germánokkal ellentétben egyébként a szarmatákra nem jellemző a fésű sírmellékletként való alkalmazása.

Példányunkon kívül immáron 10 ilyen típusú fésűt ismerünk, azaz a szarmata millió második legnépszerűbb formájával van dolgunk. Fésűnk díszítése összetett: a „tűzdelte” motívumokat egy speciális finom vésővel pattintgatták ki a felületből, míg a pontköröket egy tagolt hegyű fúróval alakították ki. Az előbbieket minden bizonnyal a varrást utánozzák, és az egész kompozíció is leginkább valamilyen ruhanemű vagy szőttés díszítményét idézi meg.

A közműépítések, így az optikai kábel-fektetések is folytatódhatnak, így ki tudja, akár újabb darabok is előkerülhetnek még...

„A téma az út mellett hevert...”

Egy vándorkiállítás háttéréről

Antoni Judit

80

Az országban járva, ásatásokon dolgozva és otthon, szűkebb környezetemben évek óta elszoruló szívvel figyelem, hogyan irtják az emberek a fákat: utamat gyakran szegélyezték pusztulásra ítélt fák tetemei. Indok mindig akad, többnyire „földmunkák” gyűjtőnéven. Közeli szomszédjaim a kertjükben álló gyümölcsfákat (dió, mandula) azért tüntették el, mert „összel hullik a levele”, „nyáron túl nagy az árnyéka”, „kilóg az ága az útra”, vagy „keveset terem, és azt is elviszi a mókus”. Hasonló „észervek” ellen nehéz védekezni, mert az ilyen gondolkodásbeli zavar ellen, mint tudjuk, nincs orvosság.

A tehetetlenség és az elkeseredés szülte az ötletet, mely *A sziklától a kőbaltáig – az erdőtől a sivatagig – Az ember hatása a klímaváltozásra az őskorban: egy eszköz története* című vándorkiállítás összeállításához és megrendezéséhez vezetett.

A kiállítás logója

Pillanatkép a kiállításból

A kiállítás előkészítése során arra a kérdésre kerestem a választ, vajon mikortól és hogyan vált az emberi faj ennyire érzéketlenné más élőlények iránt és ennyire felelőtlené saját utódaival szemben. Napjaink egyik legsúlyosabb problémája ugyanis a klímaváltozás: nem is annyira a pusztaság ténye, hanem a sebessége miatt, amely nem teszi lehetővé a fajok fokozatos alkalmazkodását. Bolygónk éghajlata az évmilliók során – különböző természeti erők hatására – már több ízben megváltozott. Amit mostanában tapasztalunk, a jelenkori globális klímaváltozás/felmelegedés (és ennek valamennyi kísérőjelensége), az első olyan esemény a Föld életében, amelyet már az ember tevékenysége is befolyásol. Az utolsó 150–200 évben az emberiség olyan mértékben alakította át a termé-

zetet, hogy a geológiai jelenkor e szakaszát új földtörténeti korszaknak (antropocén) nevezhetjük.

Alaposabban átgondolva a történeteket, azt látjuk, hogy az ember hatása környezetére a fa kivágására és felhasználására alkalmas (csiszolt) kőeszközök megjelenésével veszi kezdetét. Az emberi faj szükségleteihez igazodó természetalakítás vágya minden bizonnyal – talán az agresszióra és kisebb mértékben az együttműködésre való készséggel – fajunk kialakulásánál már jelen volt,

A kiállítás négy város múzeumának (Szekszárd, Százhalombatta, Debrecen, Szombathely) összefogásával jött létre, a battai „Matrica” Múzeum vezetőjének (dr. Vicze Magdolna) szervezésében: a további vándoroltatás során is ők biztosítják a kiállítás logisztikai háttérét. Az anyagot az említettek kivül még hét múzeum és egyéb intézmény, illetve több magángyűjtő kölcsönözte, akiknek ezúttal is köszönöm a segítséget. A kísérőszöveget és a táblák képeit az európai anyag esetében svájci, francia, német és olasz publikációkból készítettem: az első kiállítás (Szekszárd, 2016–2017) óta sikerült a tervezett leporelló kiadása is, amelyben a főbb tudnivalók is fellelhetők.

Pillanatkép a kiállításból

csupán az ehhez szükséges eszközöket kellett kitalálnia és tökéletesítenie az idők folyamán.

Mivel az őskorban (kb. Kr. e. 600.000 – kb. Kr. e. 10.000) használt pattintott kőeszközök nem voltak alkalmasak az átalakítást szolgáló legkártékonyabb tevékenységhez, az erdőirtáshoz, így az e célra kidolgozott csiszolt kőeszközök megjelenésére (újkor) tehetjük azt az időpontot, amikor e láncreakció-szerű folyamat „fejlődés” fedőnév alatt beindult.

Kiállításunk erről a korszakról, pontosabban az újkori eszköz-készítési technikákról, a csiszolt kőeszközök használatáról és ennek következményeiről szól.

Az újkor legfontosabb nyersanyaga a fa volt, s a fa feldolgozásához használt legfontosabb eszköz pe-

Néhány újkori nyelezési típus (rajz: Antoni)

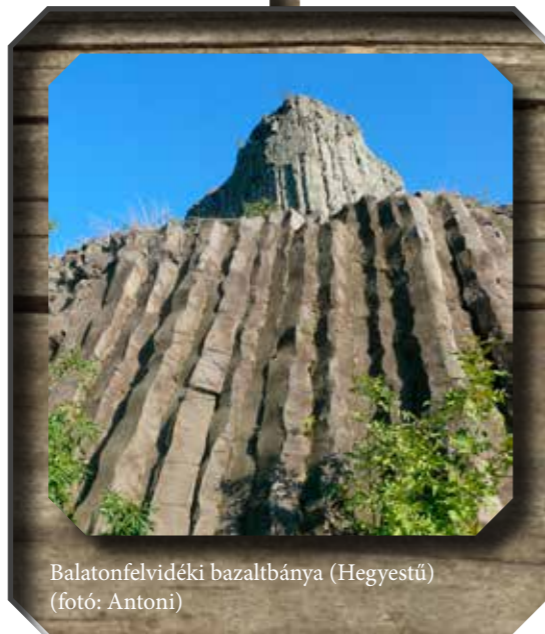
81

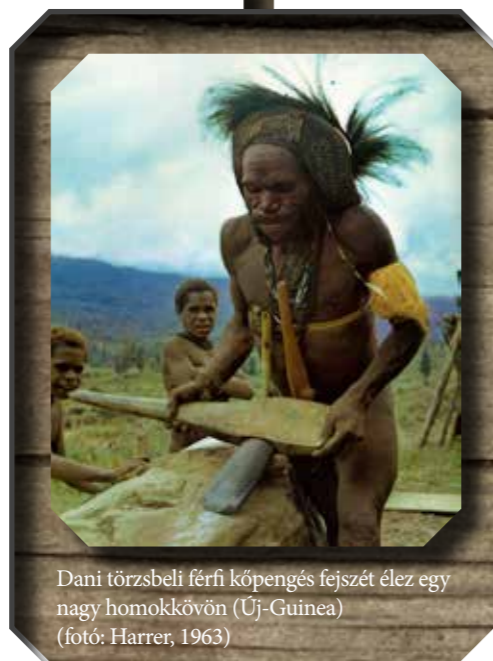
dig az új technikával készült csiszolt kőbalta. A hazai újkőkori kőszerszámok alapján a korszaknak nevet adó szerszámok „életének” szakaszait a nyersanyag beszerzésétől („szikla”) a kész, nyélbe illesztett eszköz („kőbalta”) használatának módjain keresztül mutatjuk be. A használat egyrészt a kőszerszámokon található nyomok alapján rekonstruálható, másrészt a különböző európai ásatások hasonló korú, a szerves anyagokat is megőrző leletei segítségével szemléltethető.

A kőzetek csiszolással való megmunkálása révén addig feltáratlan nyersanyagforrások váltak elérhetővé. Ez egyben fajunk elterjedéséhez is hozzájárult: olyan területeket sikerült benépesítenünk, amelyeket korábban a megfelelő technika hiányában szinte lehetetlen volt. Az első fakitermelő és fafeldolgozó szerszámokkal végzett munka alakította ki a máig élő mesterségek jelentős részét.

Európában az utolsó jégkorszak (Würm) megközelítőleg 12.000 évvel ezelőtt fejeződött be, és megkezdődött az az interglaciális (két jégkorszak közötti) szakasz, amelyben a hőmérséklet lassan felmelegedésnek indult, s amelyben jelenleg élünk. A nagy erdőségek a bennük lévő állat- és növényfajokkal együtt nagyjából 8000 évvel ezelőtt alakultak ki, a jégkorszak végét követően. Ez a korábbihoz képest pár fokkal melegebb és nedvesebb

Balatonfelvidéki bazaltbánya (Hegyestű)
(fotó: Antoni)

Dani törzsbeli férfi kőpengés fejszét élez egy nagy homokkővön (Új-Guinea)
(fotó: Harrer, 1963)

Minden új helyszínen, minden alkalommal rendezünk a helyi kollégák közreműködésével egy, a főkiallástól különálló, de azzal szerves egységben lévő kamarakiállítást is, amelyben az adott múzeumhoz tartozó, idevágó leletanyag szerepel.

időszak az emberi kultúrára is kedvezően hatott: a táplálék beszerzése egyszerűbbé vált, s ez magával hozta a népesség számának növekedését. Az újkőkori „vívmányai”: a földművelés, mezőgazdaság, állattartás, letelepedett életmód és az ezzel járó építkezések, a kerámiakészítés és sok más mesterség kialakulása mind az erdők rovására történt.

Az újkőkori végére Európa egyes területein már be is fejeződött a folyamatos igényeket kielégítő erdőirtás, melynek során az ember a helyi növény- és állatvilág javát elpusztította vagy átalakította. Az erdőirtásból következő talajerózió, a talaj szerkezetének és minőségének negatív változása, a talaj vízháztartásának romlása, a vizek elapadása, a légkör szennyeződése, a hőmérséklet megváltozása, az erdő szélmozgást fékező hatásának megszűnése – hogy csak néhány példát soroljunk fel mai gondjainkból – mind ekkor kezdődtek.

Az építkezésekhez, szerszámkészítéshez, utakhoz, védművekhez, közlekedéshez, háztartási eszközökhöz, fegyverekhez, de főleg a tüzeléshez, illetve a tüzet igénylő mesterségekhez rengeteg fára volt szükség, egy-egy tevékenységhez gyakran csak néhány fafaj volt alkalmas. Közülük mutatunk be a tárgyakat kísérő tablókön néhányat (tölgy, bükk, kőris, fűzfa, tiszafa stb.) a belőlük készült tárgyak fotóival, ásatási

felvételekkel.

Az európai újkőkori eszközkészítési technikáinak „élővé” varázslását francia kollégáink, Anne-Marie és Pierre Pétrequin kutatásainak köszönhetjük, akik 1984 és 1993 között több alkalommal gyűjtötték és dokumentálták Új-Guinea nyugati területének különböző nyersanyagleőhelyein a „sziklából kőbaltává” alakulás folyamatát, olyan népek társaságában, akik akkor még rendelkeztek a készítéshez szükséges mesterségbeli és spirituális tudással, és akik még használták is az eszközöket. A tablók egy részén a nagylelkűen a rendelkezésünkre bocsátott fotókat, a vitetőkön pedig a kutatásokról szóló filmeket is láthatjuk.

Az európai és új-guineai kőszerszámok társadalmi, gazdasági, vallási szerepének bemutatása, illetve a kőpengék „továbbélése”, másodlagos, az eredeti funkciótól eltérő használata szintén megjelenik a kiállításon. Külön

Újkőkori (vonaldíszes kerámia kultúrája) település földjeinek rekonstruált képe (F. Lüning)

Je - lenleg a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum ad otthont az anyagnak, 2019 januárjától Kaposvárott, a Rippl-Rónai Múzeumban lesz látható, majd átlépve az országhatárt, a kiállítást bemutatjuk Marosvásárhelyen is.

kőpengék, átfúrva vagy a fúrás kezdeti szakaszában, nyéllel vagy anélkül.

A kőbalta fém „leszármazottai” a bronzkortól, de főleg a vaskortól óriási pusztítás eszközeivé váltak a mohó és felelőtlen emberek kezében. A kiállítás mottója: „A népeket megelőzi az erdő, és követi a sivatag” (Chateaubriand) – arra hívja fel a figyelmet, hogy ideje lenne véget vetni a pusztításnak, és elgondolkodni azon, milyen jövő vár az utódainkra.

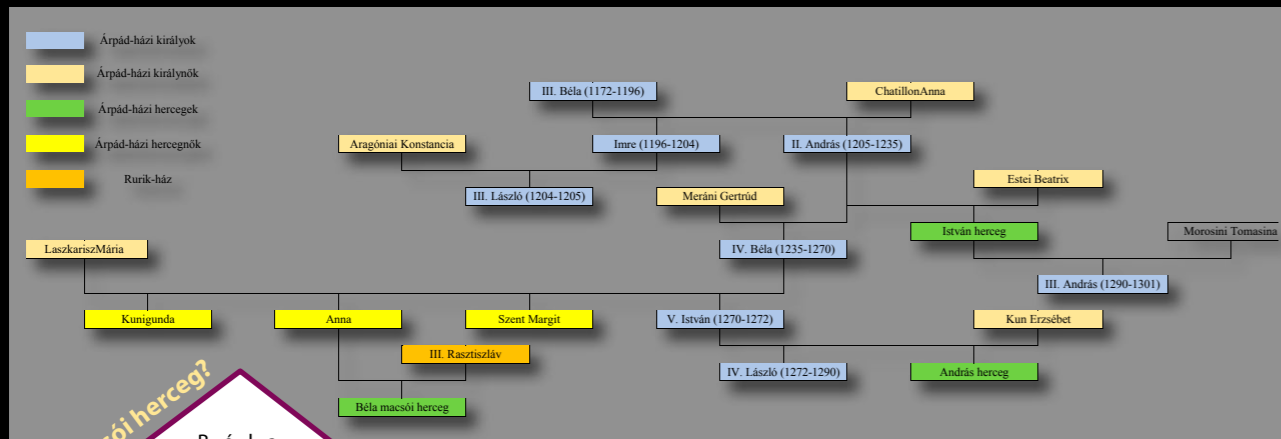

Elevala falu főutcája Port Moresby környékén (Új-Guinea) (fotó: Hurley, 1921)

80 ÉV UTÁN KERÜLTEK ELŐ AZ ÁRPÁD-HÁZI HERCEG ELVESZETTNEK HITTE CSONTMARADVÁNYAI

Bernert Zsolt – Buzár Ágota

Mostanáig egyetlen hiteles csontvázat ismertünk az Árpád-házból, III. Béla királyét. A most előkerült Béla herceg anyai ágon Árpád-házi leszármazott. A csontmaradványain talált sérülések nem egyszerű kivégzésre, sokkal inkább brutális mészárlásra és csonkításra utalnak.

Macsói Béla Árpád-házi herceg családfája

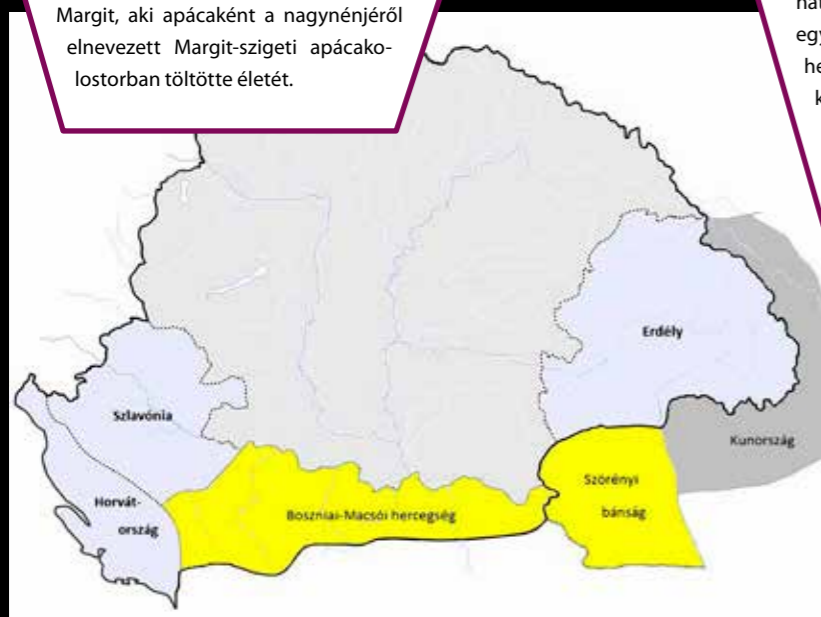
Ki volt Béla macsói herceg?

Béla herceg III. Rasztyiszláv kijevi nagyfejedelelem és IV. Béla király Anna lányának kisebbik fia volt. Történelmi adat nem szól születése idejéről – valamikor 1243 és 1252 között született –, halála körülményeiről többet tudunk. A Margit-szigeten gyilkolták meg 1272 novemberében. Macsó és Bosznia hercege volt. Ismertebb testvérei Kunigunda hercegnő, II. Ottokár cseh király felesége, és Margit, aki apácaként a nagynénjéről elnevezett Margit-szigeti apácakolostorban töltötte életét.

A macsói hercegség

III. Béla Árpád-házi király 1180 után módszeres dél felé terjeszkedő politikájának következtében határvédelmi céllal létrehozott közigazgatási egység volt a macsói hercegség. Kezdetben hercegek, majd Béla macsói herceg halálát követően bánok közvetlen irányítása alatt állt. Területét három folyó határolta: nyugatról a Drina, északról a Száva, keletről a Kolubara. Déli határa sokkal bizonytalanabban, a hatalmi viszonyoknak megfelelően alakult.

A macsói hercegség a 13. század közepén (forrás: Wikipédia)

Történelmi adatok Béla herceg haláláról

IV. Béla halálával fia, V. István lett az egész ország királya, korábban az agg Béla király mellett mint ifjú király az ország keleti felét irányította, és teljesen más politikát folytatott, mint apja. Az ellentét belháborúhoz vezetett, ami az ország urainak két táborra szakadásával járt. IV. Béla híveit lánya, Anna hercegnő (Béla macsói herceg anyja) fogta össze. Az István elleni vesztes hadak vezetője Béla herceg volt. A belharcokból győztesen kikerülő V. István apja kérésére megkegyelmezett minden ellene fordult rokonának. V. István korai halála után kiskorú fiai helyett felesége Erzsébet, aki magát a kun császár lányának nevezte, kormányozta az országot. A húszas éveiben járó Béla herceget sok főúr alkalmasabb királynak tartotta V. István özvegyénél és kiskorú gyermekeinél. II. Ottokár cseh király és számos főúr is versenybe szállt a hatalomért, köztük Németújvári Henrik is, aki 1272 novemberében szöváltást provokált Béla herceggel a Margit-szigeten. Az árulással megvádolt herceget több társával együtt kíméletlenül lemészárolták. Béla macsói herceg halála, és főleg a főurak hatalmi játszmái jelentősen előmozdították az Árpád-ház férfi ágának kihalását.

Sajtóhírek adatai 1915-től a herceg előkerült maradványairól

A *Vasárnapi Újság* és a *Budapesti Hírlap* tudósítása szerint 1915 tavaszán a Margit-kolostor sekrestyéjének feltárasakor a padozat terazzo kockái alatt találták meg Béla herceg csontmaradványát, amelyet fejjel az oltár felé

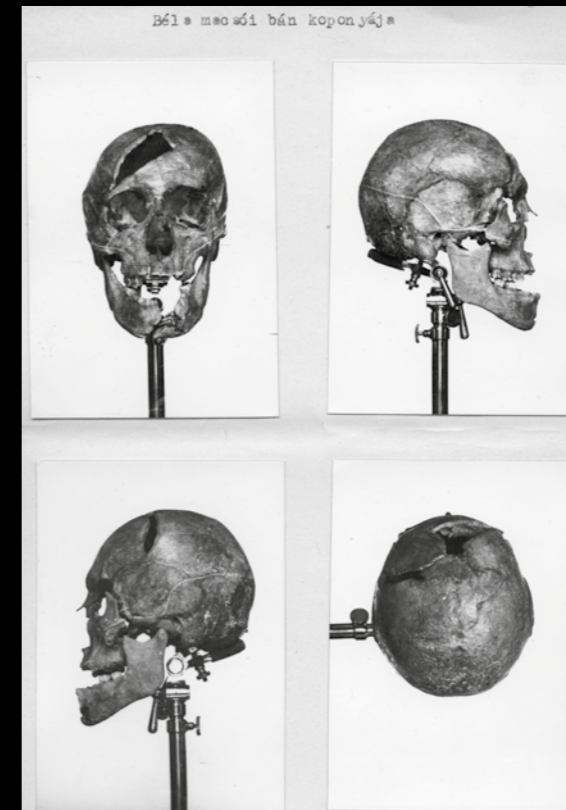
temettek. Alatta 1,5 méter mélységben további két egyén csontmaradványait tárták fel. Bartucz Lajos a szigeten jártában érdeklődött a csontok felől, és elkérte azokat. A csontmaradványokat a Budapesti Tudományegyetem Embertani Intézetébe szállították, ahol Bartucz megvizsgálta azokat. Megállapításairól ugyan tudományos publikációt nem készített, de vizsgálatának eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze: a csontok a XIII. századból valók, egy-egyhez tartoznak, egy 20–25 éves férfhoz, akinek termete 171 cm, a koponyája dinaroid típusú.

Bartucz 23 kardvágást különített el a csontvázon, a koponyán több, egyenként is halálosat. Megállapította, hogy az orrcsontokat levágták, a jobb kar könyök alatt és a bal kar össze van vágva, mély vágások vannak a combcsonton. A kar ugyan nem vált le, de csatokban lóghatott. Szerinte a herceg nem párviadalban halt meg, hanem többen, több oldalról (hátról is) lekasabolták, és még a földön fekvő testet is vagdalták. „Güssingeni Henrik zsoldosai úgy összekasabolták karddal és buzogánnyal, hogy koponyája kettéhasadt és a lába négy helyen eltört” (Németh Károly, *Budapesti Hírlap*, 1929.) A feltárást követő 21 évben többször születtek újsághírek a csontok helyzetéről.

A maradványok méltatlanul egy tisztviselő íróasztalának középső fiókjába, egy „pappendekli” dobozba kerültek, később a Néprajzi Múzeum raktárában helyezték el a csontokat. Bartucz Lajos Klebelsberg Kunó kultuszminisztert, a miniszterelnökséget és a közmunkatanácsot is megkereste, hogy méltó elhelyezést kapjanak a herceg csontmaradványai a Margit-szigeten.

A merénylet korabeli leírása

„Ily alkalommal történt, hogy a királyi udvar kegyében álló Németújvári Henrik az ifjú macsói herceget Bélát a király ellen forralt árulás vádjával illette, s az erre következett heves szóvita közben kardot rántva úgy összevagdalta, hogy teste darabjait testvére Margit s unokahúga Erzsébet apáczák alig bírták összeszedni, kit is aztán nagy siralom közt temettek el az ottani monostorban.” (Szabó Károly: Kun László)

Az eredeti koponya és állkapocs (fotó: Bartucz Lajos, Magyar Természettudományi Múzeum)

A rejtőzködő csontok

Amikor a magyar antropológia történetével foglalkozó tanulmányunkhoz a Török Aurél halála utáni időszak eseményeit dolgoztuk fel, adatgyűjtés közben kezdtünk foglalkozni Béla macsó herceg történetével. A herceg csontmaradványait 1915 után Bartucz Lajos

örizhette éveken át, várva a maradványok méltó elhelyezéséről szóló határozatra. Bartucz 1929-ben nyilatkozott egy újságíróknak, amelyből kiderül, hogy ekkor (1929-ben) a herceg csontjai a Néprajzi Múzeum raktárában voltak. A csontokról Bartucz Lajos utoljára 1936-ban ír egy újságcikkben, illetve 1938-ban a *Magyar Ember* című könyvében közöl egy fényképet, ezt követően nem születik semmilyen híradás Béla maradványairól.

A Néprajzi Múzeum embertani gyűjteményéből alakult 1945-ben a Magyar Természettudományi Múzeum ötödik tára, az Embertani Tár, ezért logikusnak tűnt, hogy a herceg csontjai is oda kerülhettek. Éry Kinga szóbeli megkezdésünkre elmondta, mindenki úgy tudta, hogy a csontok még a világháború alatt elvesztek. A csontmaradványok egy része azonban az MTM Embertani Tárában lapult.

A csontok általános leírása

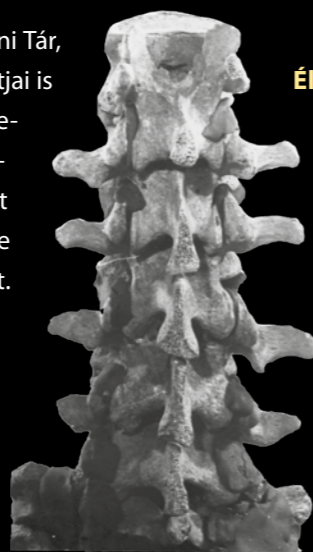
A hiányos és töredékes maradványok egyetlen fiatal férfihoz tartoznak. A feltehetően homokos, alacsony humusztartalmú talaj a csontok felszínét világosbarna és különböző árnyalatú okkersárga színűre színezte. Az ása-

A csontok megtalálásának körülményei

A genetikai vizsgálat lehetőségei

Béla macsó herceg történetileg hiteles és jó állapotban megmaradt csontmaradványainak genetikai vizsgálatával több kérdést is megválaszolhatunk. Az Y-kromoszóma-vizsgálat az első orosz fejedelmi, majd cári dinasztia – melyet alapítójáról a 862-től 879-ig uralkodott varég szülőtől Rurik novgorodi fejedelemtől neveztek el – eredetéhez nyújthat adatokat, hiszen Béla herceg apja a Rurik-családból származott. A Rurik-ház volgai bolgár Dulo dinasztiával való kapcsolata is tisztázódhat, és szerencsés esetben az Árpád-ház eredetéhez is új adathoz juthatunk. A teljes genom vizsgálata az Árpád-házzal kapcsolatosan több kérdést is megválaszolhat (pl. azt, hogy III. Béla vagy Kálmán sírját találták-e meg 1848-ban Székesfehérváron). *Béla herceg teljes genetikai vizsgálatát az Árpád-ház Projekt keretében tervezzük elvégezni.*

Az ágyékcsigolyákon jól látható a tövisnyúlványokat ért vágás (fotó: Bartucz Lajos, Magyar Természettudományi Múzeum)

Életkora

A férfi biológiai életkorának becslésében segítséget nyújtott az a körülmény, hogy jól láthatóan minden csont növekedése befejeződött már, de a csípőlapát pereme, a combcsont feji része és a kulcscsont (medialis) vége még mutatja, hogy ez a folyamat nem régen állt le. A bordák szegycsonti végdarabja és a szeméremcsont ízületi felszíne (szimfízis) alapján 23 (±1) évesre becsülhető a férfi életkora. Ezen adatok alapján Béla herceg születésének legvalószínűbb időpontja 1249 vagy 1250.

tás után a csontokat alaposan megtisztíthatták, mert a talajnak a legkisebb nyoma sem mutatkozik a csontokon. A legtöbb csonton kis darabokban felpattogzott a külső kortikális réteg, így sok helyen látható az alatta lévő, világosabb színű szivacsos réteg. Az ásatáskor és/

vagy utána számos sérülés történt a csontokon (postmortem sérülések), ezek törési felületén világossárga vagy halványszürke.

Bartucz Lajos a vizsgálatai kapcsán ezeket a sérüléseket egy vízdékes (enyv) ragasztóval pontosan megragasztotta. Sajnos az évek során további sérülések is keletkeztek, és a feltehetően fedél nélkül tárolt csontokat és kísérelődülakat vastag sötétszürke por lepte el. Újbóli tisztításukat szobahőmérsékletű, vegyszermentes csapvízes öblítéssel végeztük. Mellékletekre utaló patina egyik csonton sem figyelhető meg.

A koponya nincs meg, csak a gipszmásolat

Bartucz Lajosnak még módjában állt az eredeti koponyát és állkapcsot vizsgálni, a hagyatékában több fényképet is találtunk az eredeti csontokról. A koponyáról készített gipszmásolat előkerült, azon vizsgáltuk a vágásnyomokat. Sem az eredeti koponya, sem az állkapocs nem került elő, az állkapocsról másolatot sem találtunk. A koponyatetőn három, egyenként is halálos kardvágás nyomait lehet megfigyelni, amelyek jókora darabot kihalítottak a koponyából, és több csontot meg is repesztettek. Az orrüreg és a szemüreg peremén, és a bal járomíven is találtunk vágásnyomokat. A bal járomívet érő vágás elmettszette a felső állcsont egy részét is. A gipszmásolat mindkét szemüregében látható vágás. Az orrüreg peremén található vágásnyomok arra utalnak, hogy a herceg orrát levágták.

Szintén kardvágás nyomait találtunk mindkét oldali kulcscsonton, valamint a jobb felkarcsonton. Mindegyik alkarcsonton több vágásnyomot találtunk. A jobb singcsont külső élét ért vágások arra utalnak, hogy Béla herceg védekezéséül maga elé emelte a jobb karját. A bal alkar mindkét csontját szintén több vágás érte, ezek egyike lemetszette a könyöknyúlványt. A bal combcsonton három, különböző irányból érkezett vágás figyelhető meg, amelyek nagyobb darabokat hasítottak ki a csontból. A bal sípcsonton látható két vágás felülről érte a csontot. A felső vágás eltörte a sípcsontot, és dekapitalta a szárcapocscsontot annak felső részénél, a szárcapocscsontból is kihaladt egy nagyobb darab. A jobb lábon nem találtunk vágásnyomokat. A csigolyákat átvizsgálva feltűnt, hogy a Bartucz által összeillesztett és lefo-

tózott öt ágyékcsigolya hiányzik a fellelt csontok közül. Az általa készített felvételen azonban jól látható a tövisnyúlványokat elmetező hosszú, ferde vágásnyom. A 11. és 12. hátcsigolyán egy vékony, kb. 25 mm széles pengéjű fegyver (véltőleg tör) okozta szúrásnyomot találtunk. A szúrás a tövisnyúlványok bal ívét és a csigolyatesteket is érintette. A gerincet hátulról érő, gerincvelőt átmetsző szúrás megbénította Béla herceg lábait.

Valamennyi a csontokon megfigyelhető sérülést figyelembe véve a herceget valószínűleg először hátulról gerincen szúrták, ami a földre kényszeríthette. A földön fekvő, karjaival még védekezni képes herceg jobb karját is mozgásképtelenné tették a deltaizom tapadását érő, csontig hatoló vágással. Ezután többen, több irányból kaszabolták: kezén, lábán, fején és a törzsén is. Végül orrát és füleit lecsapták, szeméit kiszúrták.

- 1: Az eredeti koponyáról készült gipszmásolat
- 2: A bal alkart érő vágások egyike lemetszette a könyöknyúlványt
- 3: A combcsontot ért vágás jókora darabot kihalított a csontból
- 4: A bal lábszárát érő egyik vágás eltörte a sípcsontot és lemetszette a szárcapocscsont fejét
- 5: A hátcsigolyákon vékony, keskeny pengéjű fegyver (tör) okozta szúrásnyom figyelhető meg

A külsővati nemesi udvarház kályhái

Sabján Tibor (1952–2009) barátom emlékére

Ilon Gábor

88

1986-ban a pápai, akkor helytörténetinek nevezett múzeum fiatal, munkáját alig két éve megkezdő igazgató-régésze voltam. Egy áprilisi napon egyszerre két szálon is értesültem arról, hogy a Pápától mintegy 20 kilométerre található Külsővat egyik lakóépületének kertjében valami érdekeset találtak. Elsőként Pető Gyuláné, külsővati pedagógus telefonált nekem, de később külsővati származású egyetemi csoporttársam és régész barátom, Vida Tivadar (aki jelenleg az ELTE tanára) is szólt nekem.

1986 áprilisának egyik délelőttjén a Béri Balogh Ádám utca 26. szám alatti kiskapuját egy idős hölgy tárta ki előttem. Beléptem az udvarra és elmondtam, miért jöttem. Készségesen bevezetett a baromfiudvarba, és a kezembe adott egy tál alakú, mérműves kályhaszemet. Majdnem elájultam az örömtől és a meglepetéstől, hiszen nem sokkal korábban volt kezemben a középkort oktató professzorom, Kubinyi András akadémikus által ajánlott, a székelykeresztúri kályhacsempékről szóló kismonográfia, és jól ismertem Kozák Károlynak a tárgykörben írott tanulmányait is. Kérésemre a hölgy meg is mutatta a találás helyszínét a lakótelek utáni gazdasági kert málnásának sorai között. A későbbi – az anyagiak és az időhiány miatt –, három részletben lefolytatott feltárásom igazolta is a hölgy információit.

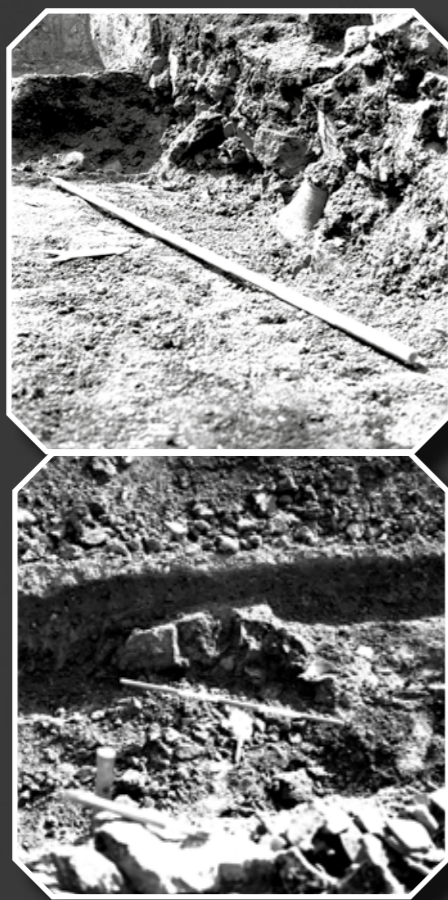
Az ásatás során csak egy nagy méretű (kb. 5x3 méteres), 150–155 cm mély gödör 85–90%-át tártam fel. Az udvarház épületei máig ott nyugszanak bolygatat-

lanul a vizsgált és a szomszédos belterületi telkeken. A gödör betöltéséből kocsányos tölgy elszenesedett töredéke, szőlő, zab, árpa és pázsitfűfélék magjai, valamint szarvasmarha, sertés és őz csontjai mellett edénytöredékek (korsó, bögre, fazék), agyag hálónhezék, vaskés, szekerce, patkó és ajtópánt, illetve egy bronz övcsat pálcája is előkerült. Az igazi szenzációt azonban két cserépkályhához tartozó közel 200 darab kályhaszem és kályhacsempe jelentette. A gödörből kisebb és nagyobb méretű – néhány dekástól a többkilósig terjedő – vörös festés maradványait is megőrző agyag sártapasztásokat is begyűjtöttem. Ugyanis ott a helyszínen is világos volt már, hogy ezek a kályhák

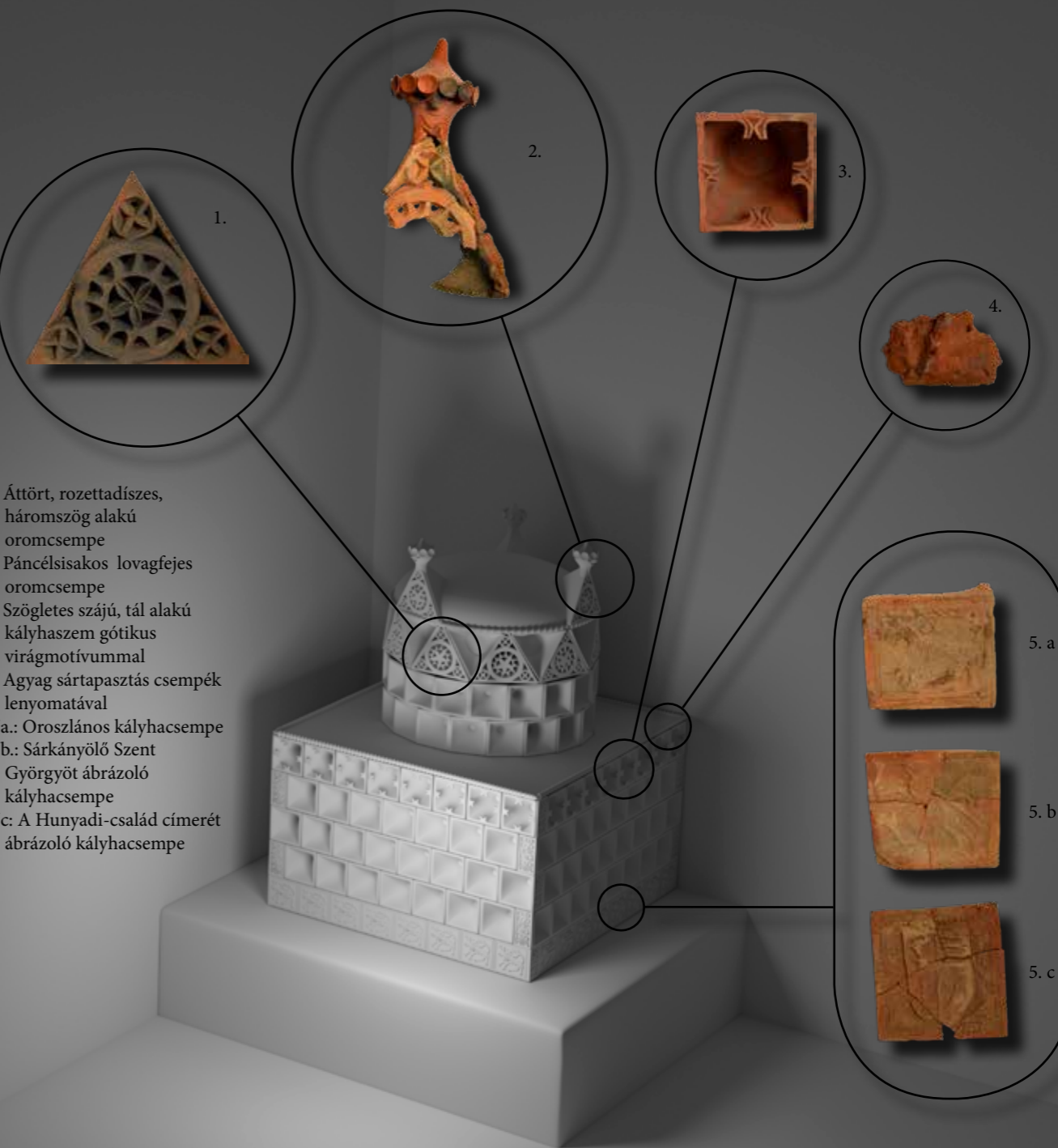
összeállításában hajdan kulcsfontosságú statikai szerepet játszottak, s feltételeztem, hogy idővel a rekonstrukció elkészítéséhez is segítséget nyújthatnak.

A kérdés már csak az volt, hogy a rekonstrukció elkészítése kapcsán kire számíthatok, aki nálam avatottabb szakember a kályha ügyében. Ráduly Emil, hajdani váci múzeumigazgatóm segítségét kértem, aki a szentendrei skanzenben építész-néprajzosként tevékenykedő Sabján Tibort javasolta. Sabján Tibor szerencsére vállalta a közös munkát, és a restaurált anyagot következő nyáron már a pápai Eszterházy-kastély 3 nagy lezárt termében, több 100 négyzetméteren válogattuk, raskogattuk a sártapasztásokat és a két kályha cserépelemeit. Tudományos feldolgozásunk, amely a *Ház és Ember* című folyóiratban, valamint a *Pápai Múzeumi Értesítő*-

ben is megjelent, alapjaiban változtatta meg ismereteinket a hazai középkori kályhákról. Ugyanakkor Tibor ettől kezdve – tragikusan korai – haláláig két évtizeden át dolgozott hazai régészekkel pl. Ete mezővárosa, a budai, de a diósgyőri és a visegrádi vár kályháinak újratervelésén, vagy éppen hiteles és eredeti méretben történő rekonstrukcióján. Több könyvet is írt a tüzelőberendezésekről, amelyekben soha nem felejtette el a külsővati kályhák leírását, rajzos közlését sem.

Kályhaszem és kályhacsempe töredékek

- 1.: Áttört, rozettadíszes, háromszög alakú oromcsempe
- 2.: Páncélsisakos lovagfejes oromcsempe
- 3.: Szögletes szájú, tál alakú kályhaszem gótikus virágmotívummal
- 4.: Agyag sártapasztás csempék lenyomatával
- 5./a.: Oroszlános kályhacsempe
- 5./b.: Sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló kályhacsempe
- 5./c.: A Hunyadi-család címerét ábrázoló kályhacsempe

A csempék fotóit Török Berárd (Pápa) készítette

a járószinten álló padkára nagyobb mélységű csempékből, felső, hengeres részét a kisebb mélységű csempékből építették. A reprezentatív, a padkával együtt kb. 200 cm magas kályhát a szomszédos helyiségből fűthették.

A csempéket két vagy három részből készítette a középkori fazekas. Egy alacsonyabb vagy magasabb tálat fakeret segítségével négyszögletesre formált, majd ehhez hozzáragasztotta a „figurális” (pl. címer, kettősfarkú oroszlán, Sárkányölő Szent György) díszítéssel ellátott lapot. A díszes lap negatívját falapba faragta a mester,

89

majd ebbe préselte bele az agyagot. A háromszögletes oromcsempe esetében három elemből építkezett. A tálba illesztett lapot késsel metszette ki, majd a megformázott lovagfejet hozzáragasztotta. A sarokcsempék esetében egész és fél tálak váltakoztak üres, mérműves és különböző figurális verziókban. Az összeépített és kiszáritott csempéket végül kiégette. Mindkét kályha domináns színe a vörös tónusú okkersárga volt, amelynek fugáit a felépítést követően hasonló színűre festették.

Miután a kályhacsempéken V. László és Hunyadi Mátyás 1452–1463 között használt címerei és az utóbbi által használt heraldikai elemek (pl. kettős farkú = cseh oroszlán?) is láthatók, ezért azt feltételeztük, hogy az udvarház egy a Hunyadiak udvarában fontos szerepet betöltő családé lehetett. Nagyon úgy tűnik, hogy ez a Vathy család lehetett. Közülük Vathy Mihály Hunyadi János familiárisa volt, aki tőle a török elleni harcokban mutatott bátorságáért több Veszprém megyei birtokot is kapott. Egy, a Vathy családhoz kapcsolható oklevél 1488-ban éppen Nagyváton kelt. Talán éppen a feltárt kályhák felszerelt udvarházban? Mihály testvére, László 1453-tól a kancellária protonotáriusa [első jegyzője – a szerk.], fia, Kelemen pedig Mátyás király kancelláriai jegyzője volt. Kelemen 1456-ban és 1469-ben szerzett javadalmakat. A családnak 1495-ben – Veszprém megyei birtokaikon – magva

szakadt. A kályhákat tehát legkorábban (I) 1452 és 1463 között, de legkésőbb 1495-ig készíthették, hiszen ezt követően már nem volt semmilyen aktualitásuk.

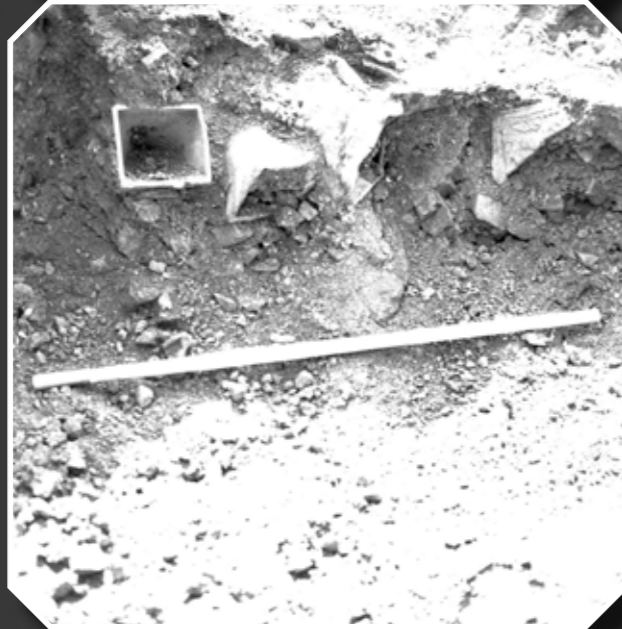
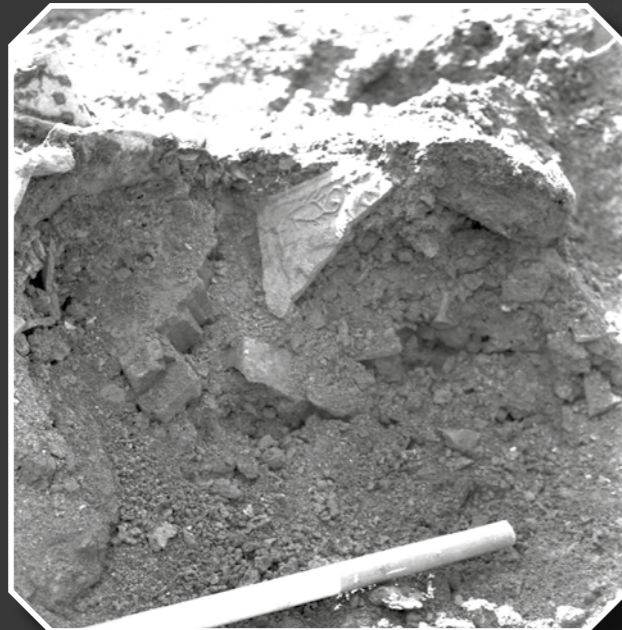
A külsővati kályhák egyébként az úgynevezett nyugat-dunántúli vagy másként „oroszlános” / népies körbe sorolhatók, amelyek egyes elemeit pl. a Veszprém megyei Csepelyen, Sarvalyon, Sümegen, Nagyvázsonyban, Veszprémben, valamint a Vas megyei Pápócon, Szombathelyen és Vasvárott, továbbá Zalaegerszegen találta meg 1989-ben lezárt feldolgozásunkig a régészeti kutatás.

A külsővati leletek mindenesetre a dunántúli kályhák évszázados folyamatos használatát igazolják. Együttal kitűnő példáját adják a régészet és a néprajztudomány eredményes együttműködésének is. A „hagyományos” néprajzi-régészeti feldolgozással párhuzamosan ugyanakkor megkezdtek a kályhacsempék kerámiaanyagának természettudományos (petrográfiai) vizsgálatát is, amellyel a gyártó műhely/mű-

helyek kérdését szeretnénk volna tisztázni. Ezek révén azonban világossá vált: csak több lelőhely anyagára kiterjedő, nagy sorozatok mérése hozhat igazán eredményt... E kérdések így viszont máig lezáratlanok.

Díszített kályhacsempe töredéke

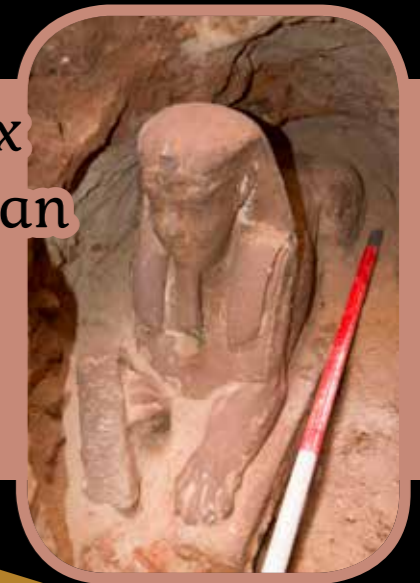
Épen megmaradt kályhaszemek a feltárásról

Rövid hírek a világból

Bácsmei Gábor

Újabb szfinx Egyiptomban

Vízfelvételi munkálatok közben Asszuán városában egy újabb, mészkőből készült szobrot találtak. A lelet a Kom Ombo templomnál került elő, mely a Ptolemaiosz-korban készülhetett (Kr. e. 320–30). Az idei évben ez már a második ilyen szoborlelet, ugyanis útépités közben találtak egy 4000 éves darabot Karnak és Luxor között is. A szfinxek az ókori Egyiptomban az erő és a hatalom megtestesülései voltak, leghíresebb példányuk a kb. 4500 éves, 70 méter hosszú és 20 méter magas gízai Nagy Szfinx.

Mexikói régészek

Palenquében rábukkantak a legendás maja király, Pakal, teljes nevén K'inich Janaab' Pakal (Kr. u. 603–683) portréjára. Az életnagyságú, gipszből készült fej a királyt idősebb korban ábrázolja. A leletre egy oltár mellett találták rá, ahol a szobron kívül állatcsontokat, agyagplasztikákat és edénytöredékeket is feltártak. Palenque Pakal uralkodása alatt élte fénykorát, majd 835-ben elnéptelenedett, és lassan birtokba vette az őserdő. 1987 óta az UNESCO világörökségének része, bár a város nagy része még feltáratlan.

Maja király szobra

Újabb hatalmas lépéssel kerültünk közelebb a mohácsi csatater beazonosításához. Fémkeresős kutatók és régészek együttműködésével évek óta folynak kutatások az egykori csatater környékén. Az idei évben úgy tűnik, hogy sikerült beazonosítani az útközet leírásában említett egyik falut, Földvárt. Az új eredmények szerint Majs község mellett állhatott a középkorban Földvár, illetve az is kiderült, hogy a Borza-patak mai medre nem egyezik meg a középkorival, valamint jóval szélesebb is volt akkoriban.

Megtalálhatták a mohácsi csata helyszínét

92

Pocklingtonban (Anglia) egy építkezésen egy újabb harci szekér maradványai kerültek elő. A Kr. e. 800 körüli, vaskori lelet mellett állati és emberi maradványokat találtak. A közelben korábban már feltártak egy teljes kocsit és a hozzá tartozó lovakat, amik azonban igen ritka leletnek számítanak. A lelőhelyen további vaskori temetkezések is előkerültek, köztük egy harcos sírja is, amelyben kardot és lándzsahegyeket is találtak a régészek.

Újabb harci kocsi Yorkshire-ban

Az olaszországi Lugnanóban, egy Kr. u. 400 körüli temető feltárásának kezdetén máris egy különleges sírt találtak amerikai régészek. Egy 10 év körüli gyermeket egy, a szájába helyezett kővel temettek el. Az ilyen temetkezések rendellenesnek és ritkának számítanak, bármilyen korszakból is kerülnek elő. A kutatók értelmezése szerint a gyermek valamilyen komolyabb betegségben, valószínűleg maláriában hunyt el, és a hozzátartozók így szerették volna biztosítani, hogy a kór ne jöhessen vissza, és ne szedhessen újabb áldozatokat.

Kővel a szájában temették el

93

Az eddigi legidősebb bronzplasztika

2017-ben a Bi-el-tó környékén (Svájc) fémkeresés során egy bronzból készült kezecskét és emberi csontokat találtak. Másnap értesítették a hatóságokat, de a feltárást csak az idei évben tudták elkezdni. Sajnos addigra megbolygatták a lelőhelyet. Az ásás során azonban sikerült azonosítani egy férfisírt, melyhez a lelet tartozott. A sírban megtalálták a bronzkezecskét és a díszítésként szolgáló aranylemezeket is. A ritka lelet kb. 3500 éve készülhetett, így eddig ez a legidősebb bronzplasztika. Valószínűleg művészeti célból vagy valamilyen rituáléhoz használhatták ezt a bronzból készült kezecskét.

Újabb szenzációs falfestmények Pompejiből

Pompeji romjai még mindig tudnak meglepetést okozni a régészeknek. Nemrégiben egy újabb római ház romjainak feltárását végezték el, és az épülethez tartozó házi szentély falain színes, gazdag falfestményeket találtak. A ház őrzőinek vagyis a lareseknek felajánlott helyiségben áldozatokat mutattak be és imádkoztak. A falakon kígyók, pávák, vadkannal küzdő állatalak, madarak és félig ember, félig kutya alak látható. A park igazgatója szerint „egy csodálatos és titokzatos termet” találtak.

Az idei évben is folytatódott Szombathely római kori emlékeinek feltárása. A korábban megtalált helytartói palota aulájának 2. építési periódusát lehetett azonosítani, ez egy hatalmas épület lehetett. Körülötte padlófűtéssel rendelkező épületeket emeltek, melyekhez a vizet a Kőszegi-hegységből nyerhették. Valószínűleg sikerült megtalálni a római kori hivatali épületekhez tartozó fürdő maradványait is. A rómaiak a 430-450-es években hagyhatták el Savariát.

Savaria római emlékei

A Déri Múzeum régészei nemrégiben feltárták a Csörsz- vagy Ördögárokknak nevezett védelmi vonalnak az M4-es autópálya nyomvonala alá eső részletét. A valószínűleg a Kr. u. 4. században, római mérnökök segítségével épült védműrendszer nemcsak az itt élő szarmata törzseknek nyújtott védelmet, hanem Pannonia provincia előretolt védvonalát is lehetett. Az egykori árok 2-3 méter mély és 4-5 méter széles lehetett, az alján kihegyezett fakarók álltak, az árokból kitermelt földből pedig sáncot építettek.

Feltárták a Csörsz-árok egy szakaszát

A TÉRIDŐ VÁNDORAI

szöveg: Felföldi Szabolcs
rajz: Fekete Brigitta

94

Trója város partjainál.

Ez az!
Tudom már!
Rájöttem!

Amikor bekapcsolják a hadronütköztetőt, s elér egy bizonyos energiaszintet, az azon nyomban felszaggatja a téridő szövetét...amibe előbb Mayard, majd én gabalyodtam bele...
Viszont nemcsak az időben dobál ide-oda bennünket, de térben is... ez fizikai értelemben önmagában is nagyon izgalmas jelenség!

Az viszont biztos, hogy ha a hadronütköztető energiaszintjét 8 TeV fölé emelik, én megint készülhetek az ugrásra...mely a legváratlanabb időpontokban is bekövetkezhet.

De hogy fogom így elcsípni Mayardot? És egyébként is, hogy jutok haza?
Lehet ezt egyáltalán irányítani valahogy, vagy örökre utazgatni fogok téren és időn át?

Majd csak kitalálok idővel valamit...

Akhilleusz!

Akhilleusz!

95

Akhilleusz

Akhilleusz

Akhilleusz

Hát... ez a pasas nem egy Brad Pitt...

Mennyi csillag!
Még sose láttam ennyit...
Nah ja, se levegő-, se fényszennyezés nincs itt a bronzkorban.

Most már értem e kor szülőiteit, akik isteneket, pegazusokat, s más, csodás lényeket véltek fölfedezni ezen a csodálatos tablón...
Gyönyörű...

A HADRONÜTKÖZTETŐ SZINTJÉ 8 TeV FÖLÉ EMELKEDIK!!!

Folyt. köv.

A régészek egyik legfontosabb feladata a tárgyi emlékek leltározása, ami segít pontos nyilvántartásban kezelni a többeszes tételszámú leletanyagokat. Az itt látható leltárkönyvben hiányoznak a leletmegnevezések. Pótold! A magazin cikkeiben találsz segítséget.

A leletek megnevezéseit beküldök között három nyereményt sorolunk ki. A megfejtést 2019. február 15-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelt tér 1-3.) kérjük elküldeni.

Minek nevezzetek?

LELTÁRKÖNYV

Lelet megnevezése

Leltári szám

<input type="text"/>	1.
<input type="text"/>	2.
<input type="text"/>	3.
<input type="text"/>	4.
<input type="text"/>	5.

A „Szimbólumolvasás” nevű játékunk nyertesei a következők:
Böcskei János,
Gribáné Sáfrány Beáta,
Gyarmathy Zsolt.
Gratulálunk!

Recept

Zay Orsolya

98

A történelmi korokban az állati belsőségeket ugyanolyan gyakran használták föl és fogyasztották, mint a színhúst, illetve az állatnak szinte minden részét feldolgozták. Egyértelmű volt tehát, hogy a máj, vese, zúza vagy tüdő ugyanúgy az elfogyasztandó részek közé tartozott, mint a comb. Így nem meglepő, hogy sokféle receptet találunk a középkori szakácskönyvek lapjain a belsőségek feldolgozására is.

Magyarul sajnos csak a kora újkorból ismerünk teljes szakácskönyvet, de ugyanúgy láthatunk „divattrendeket” a történelmi korszakok ételkultúrájában, mint a 21. században, így nem nehéz meghatározni, mit ettek a Magyar Királyság területén egy adott időszakban. Eltérések inkább a társadalmi csoportok között láthatók: azon múlt, mi került az asztalra, hogy kinek milyen alapanyagot engedett meg a „pénztárcája”. Egy nemesi vagy királyi tulajdonú várban, főleg, ha a tulajdonos ott tartózkodott, a konyhák is teljes kihasználtsággal üzemeltek, hiszen az egész udvartartást el kellett látni. Az étkezés során egyszerűen 3-4féle ételt hoztak a hosszú asztalokhoz, ahol rang szerint ültek az udvartartás tagjai. A közös tálakból mindenki szedett magának, majd amikor ezek elfogytak, újabb 3-4féle fogást hoztak ki a konyhából.

Az egyik jól kipróbált receptem a *numbles* nevet viseli, mely fordításban egyszerűen „belsőségeket” jelent. Valljuk be, nem a leginycsiklandóbb elnevezés a mai ember számára, de tapasztalatból mondhatom, hogy a kóstoláskor biztosított a siker! Egy 1430 körül készült angol szakácskönyvben a következő recept olvasható a rimes sorok között.

Hozzávalók 2-3 főre:

- 30 dkg sertésmáj
- 2 fej vöröshagyma
- 2 gerezd fokhagyma
- 1 dl barna sör vagy fehérbor
- 2 dl húsalaplé

fűszerek: só, bors, szerecsendióvirág, fahéj, gyömbér

Máj
sörrel
vagy borral

Recept:

A felaprózott belsőségeket hagymán és zsiradékon megdinszteljük. A belsőségek közül most májat használunk, de a recept szerint lehet vesét, tüdőt is, lényegében, amit csak be tudunk szerezni. Amint kérget kap a máj, felöntjük a húsalaplével és a sörrel. A források alapján úgy tűnik, hogy a magyarok jobban szerettek bort használni, amikor alkoholt öntöttek egy-egy ételhez. Ez valószínűleg a földrajzi elhelyezkedésből adódik, hiszen Angliában többnyire inkább sört fogyasztanak, mivel a szőlőtermeléshez nem megfelelő a klíma és a talaj. Az ételt próbálhatjuk tehát barna sörrel, de akár fehérborral is elkészíteni. A lében készre főzzük a májat, s közben hozzáadjuk a fűszereket. Ne ijedjünk meg a fűszerektől, ezeket sokkal intenzívebben használták a középkorban, csak a mai ember számára tűnhet furcsának ezek listája. A kész szószt, amennyiben túl levesesnek ítéljük, kenyérbéllel sűrítjük be. A ma ismeretes lisztes sűrítés előtt a leggyakrabban ezt a módszert használták, ne féljünk ettől sem! A kész sűrű szószt ma körettel fogyaszthatjuk, a korszakban inkább kenyérszeletre tálalták fel, és más egyéb ételekkel, például kásákkal vagy gyümölcscsel fogyasztották.

Híd a múltba

programunk keretében támogatott kezdeményezések:

Múzeumi, régészeti kiadványok

Régészeti és képzőművészeti kiállítások

Orosz-Magyar Uráli Régészeti Expedíció

Szíriai magyar régészeti misszió

1000 éves sólyi templom

Egyetemi ösztöndíjak

Gyermekprogramok

VICVS TEVTO
ÖRÖKSÉGVÉDELMI ALAPÍTVÁNY

Kérjük, támogasson adójának 1%-val! Adószámunk: 18714784213

A Martin Opitz Kiadó karácsonyi újdonságai

Az **OPITZ NUMISMATICA** sorozat 2. kötete a 12–13. századi anonim denárok, azaz a nagyjából Kálmántól Imréig terjedő időszakban vert, de konkrét kibocsátóhoz nem köthető, körirat nélküli pénzek eddigi legrészletesebb típuskatalógusát nyújtja. A magyar–angol kétnyelvű katalógus, amelynek bevezető tanulmánya ezeken felül még szlovák nyelven is olvasható, a korszak 59 fő pénztípusát, azok változatait és sziglavariációit mintegy 800 méretarányos és nagyított színes éremfotón és több ezer rajzon mutatja be.

Az **OPITZ ARCHAEOLOGICA 12.** kötete a Hódmezővásárhely déli határában, az ún. gorzszai határrészben 2009-ben feltárt késő rézkori települést mutatja be. A monográfia a természeti adottságok és emberi beavatkozások együttesének közös vizsgálatán keresztül elemzi a klasszikus Baden- és Kostolác-kultúrák egy természetes magaslaton létesült, közös településének Kr. e. 3350 és 3000 közötti időszakának életét.

A **MARTIN OPITZ KIADÓ**, a PPKE BTK Régészettudományi Intézet, az MTA BTK Magyar Östörténelmi Témacsoport és a Napkút Kiadó közös gondozásában jelent meg Olekszij Komarnak a korai magyarság vándorlásának történelmi és régészeti emlékeiről írott monográfiája. A kiváló ukrán kutatónak a közelmúlt legfrissebb régészeti leleteinek elemzésére támaszkodó munkája minden bizonnyal mérföldkőnek számít majd a magyarok elődeinek kutatásában, számos ponton gazdagítva ismereteinket népünk honfoglalást megelőző időszakából.

opitzkonyvek@gmail.com
facebook.com/opitzkiado
+36 30 321 1288

www.martinopitz.hu

Martin
Opitz
Kiadó

Stílus és elegancia
AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg bizstró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN

Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu

WWW.HERCEGASSZONY.HU

www://

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

nka

Nemzeti Kulturális Alap

